

แนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย : เหตุผลนิยมและมนุษยนิยม

ศรีสุพร ช่างสกุล

บันทึกของบรรณาธิการ

บทวิเคราะห์นี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๐ เรื่อง 'ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. ๒๓๖๔-พ.ศ. ๒๕๖๕)' ของผู้เขียน เนื้อหาส่วนที่นำมาเสนอนี้มาจากบทที่ ๓ ของวิทยานิพนธ์ ในการตีพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้ปรับแก้ภาษาในบางแห่งเพียงเล็กน้อย ด้วยเหตุผลด้านการทำบรรณากรรม โดยที่เนื้อหาของต้นฉบับทั้งหมดยังคงเดิม ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง

นับตั้งแต่ธรรมยุติกนิกายได้รับการสถาปนาขึ้นจนกระทั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ ผู้นำธรรมยุติกนิกายในแต่ละช่วงได้เน้นแนวความคิดสำคัญๆ บางประการซึ่งอาจเรียกรวมกันว่าเป็น 'แนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย' แนวความคิดนี้มีทั้งส่วนที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายทุกพระองค์ในช่วงดังกล่าวทรงมีส่วนร่วมกัน และส่วนที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายบางพระองค์ทรงเน้นเป็นการเฉพาะหรือเน้นเป็นพิเศษ แนวความคิดทั้งสองส่วนนี้โดยเฉพาะส่วนที่ได้รับการเน้นเป็นพิเศษแสดงให้เห็นว่าแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายมีการเปลี่ยนแปลงหรือการปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ของสังคมไทยในแต่ละช่วงอย่างมาก

ก่อนจะกล่าวถึงแนวความคิดสำคัญๆ ของธรรมยุติกนิกาย จำเป็นต้องอธิบายถึงหลักการหรือความคิดพื้นฐานของธรรมยุติกนิกายก่อนเพื่อช่วยให้เข้าใจรายละเอียดของแนวความคิดนี้ได้ชัดเจนและลึกซึ้งขึ้น

หลักการของธรรมยุติกนิกาย

แนวความคิดของธรรมยุติกนิกายมีลักษณะเด่นที่บทยอดมาจากพุทธศาสนาซึ่งได้รับการเน้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นั่นคือลักษณะมนุษยนิยมและเหตุผลนิยม^๑ จากพระราชนิพนธ์เรื่องอาถรรพณ์พระราชนิพนธ์เรื่องอาถรรพณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่าพระองค์ทรงทราบถึงพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างดี ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องเด่นที่สุดในรัชกาลนั้นถึงบทยอดขึ้นมาเน้นเป็นเรื่องแรก^๒ ประสพการณ์ส่วนพระองค์ก็มีส่วนทำให้ทรงมีแนวพระราชดำริแบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยม ดังนั้นแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายที่ทรงสถาปนาขึ้นและมีอิทธิพลสืบต่อมามีลักษณะมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมอันมีรากฐานอยู่บนประสพการณ์ที่เป็นจริงอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าถึงแม้เจ้าฟ้ามงกุฎะทรงทราบถึงพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างดี และทรงสืบทอดลักษณะเด่น ตลอดจนแนวความคิดสำคัญบางประการมาจากรัชกาลนั้นดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า แต่พระองค์หาได้ทรงอ้างอิงไม่ว่าธรรมยุติกนิกายสืบทอดลักษณะและแนวความคิดดังกล่าวไว้ว่าเพื่อให้การสถาปนาธรรมยุติกนิกายใหม่มีความชอบธรรมต้องทรงอ้างว่าศาสนวงศ์อันตรธานมาตั้งแต่ครั้งเสียกรุง

หลักการของธรรมยุติกนิกายคือการปฏิรูปการนับถือพุทธศาสนาทั้งของคฤหัสถ์และพระสงฆ์เสียใหม่ได้ “ถูกต้อง” ตามมาตรฐานของผู้นำธรรมยุติกนิกาย เห็นได้ว่าผู้นำธรรมยุติกนิกาย พระองค์แรกได้ทรงให้ความหมายใหม่ว่าการนับถือพุทธศาสนาคืออะไร และพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์คืออะไร ซึ่งการให้ความหมายใหม่นี้มีพื้นฐานอยู่บนแนวความคิดแบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยม

การให้ความหมายใหม่ว่าการนับถือศาสนาคืออะไร เป็นเรื่องสำคัญในระดับพื้นฐานเพราะผู้นำธรรมยุติกนิกายสถาปนาธรรมยุติกนิกายใหม่ขึ้นมาได้ด้วยทรงมีพระราชดำริว่าการนับถือศาสนาดังที่เป็นมาแต่เดิมนั้นยังไม่ถูกต้อง ผู้นำธรรมยุติกนิกายทรงเห็นว่าลักษณะของการนับถือพุทธศาสนาของประชาชนในขณะนั้นเป็นการนับถือตามๆ กันมา คือ นับถือไปตามมารดาบิดา^๓ หรือนับถือตามเพื่อนบ้าน พี่น้อง ตามแต่โบราณที่เคยนับถือกันมา^๔ เมื่อการนับถือศาสนาเป็นเช่นนี้ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาผิดไป แทนที่จะนับถือศาสนาเพื่อเป็นหนทางนำไปสู่พระนิพพาน แต่กลับนับถือเพราะ “อยากจะได้บังเกิดในสวรรค์”^๕ แม้ว่าจะมีผู้กล่าวว่าพระนิพพานเป็นเครื่องระงับความทุกข์ทั้งปวงก็จะว่าไปแต่ปาก ส่วนใจนั้นกลับมีความทะยานอยากในภพน้อยภพใหญ่ การทำบุญกุศลก็เพื่อให้ได้ขึ้นสวรรค์เท่านั้น จึงทำให้การนับถือศาสนาในแบบที่ประเพณีตามๆ กันมา ดังข้อความที่ว่า

นักปราชญ์ท่านจะกล่าวว่าพระนิพพานเป็นธรรมอันดี เป็นเครื่องระงับสรรพสิ่งทั้งปวงล่วงเลยซึ่งชาติขามระณะทุกข์ ก็เป็นแต่พลอยสนุกอนโมทนาว่าตามไปแต่ปาก ที่จริงใจนั้นย่อมทะยานอยากในภพน้อยภพใหญ่ ถึงจะทำกุศลก็ยอมเล่าในในเรื่องที่จะให้ขึ้นสวรรค์ เมื่อเป็นดังนั้นจึงมักให้ไปชอบใจในเรื่องศาสนาที่กลางถนนเป็นแต่ประเพณีตามมหาชนที่เชื่อถือมาก ๆ ด้วยกัน^๖

นอกจากนี้แล้วการนับถือศาสนาในลักษณะที่ถือตามๆ กันมานี้ยังจะทำให้ผู้ที่นับถือศาสนาไม่สามารถที่จะรู้ได้ว่าสิ่งไหนเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและสิ่งไหนเป็นสิ่งที่ “เข้ามาแอบอิงอาศัยอ้างเท็จ ๆ อวดโกง ๆ”^๗ ซึ่งจะทำให้ผู้ที่นับถือศาสนาไม่ได้รับประโยชน์อย่างจริงจัง และยังจะทำให้การปฏิบัติในพุทธศาสนาผิดไปด้วย เช่น การถวายของให้กับพระภิกษุสงฆ์ก็มักจะเลือกให้กับพระสงฆ์ที่เป็นคนรู้จักชอบพอกัน ซึ่งในทางที่ถูกแล้วจะต้องไม่เลือกว่าจะให้กับพระสงฆ์รูปใดจึงจะถือว่าเป็นการถวายของให้กับพระภิกษุสงฆ์อย่างแท้จริง^๘ หรือในกรณีของการทำบุญก็มักจะทำไม่ถูกต้องเป็นแต่เฉียด ๆ บ้าง

ผิดไปบ้าง ทั้งนี้เพราะว่าไม่รู้จักรับว่าบุญเป็นอย่างไร บุญอยู่ที่ไหน และมักจะชี้เกียจมักง่ายเลือกทำแต่ที่สบายๆ ทำง่าย ๆ ซึ่งสิ่งที่เป็นบุญแท้ ๆ นั้นคือบุญนั้นอยู่ที่ใจ และใจที่เป็นบุญคือใจที่บริสุทธิ์ไม่โลภไม่โกรธไม่หลง^๔

ด้วยเหตุนี้เมื่อวชิรญาณภิกษุได้ทรงสถาปนาธรรม-ยุติกนิกายขึ้นมาแล้ว พระองค์ทรงเน้นในเรื่องของความ เป็นเหตุเป็นผลด้วยการใช้ปัญญา นั่นคือ ผู้ที่นับถือ ศาสนาจะต้องนับถือด้วยความเข้าใจแทนที่จะนับถือใน ลักษณะตามๆ กันมา โดยจะต้องรู้ว่าการนับถือ ศาสนานั้นมีประโยชน์อย่างไร เพราะเหตุใดและทำไมจึง ต้องนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ผู้ที่จะนับถือ ศาสนาจะต้องเริ่มด้วยคำถามว่าอะไร ทำไม และเพราะ เหตุใดก่อน^๕ ย่อมจะหมายถึงว่าให้ผู้ที่จะนับถือพุทธ-ศาสนาได้ทำการศึกษาเสียก่อนที่จะยอมรับนับถือเป็น ศาสนาของตนและสามารถอธิบายเรื่องทางศาสนาอย่าง เป็นเหตุเป็นผลโดยการใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้ รอบคอบ มากกว่าที่จะให้นับถือศาสนาด้วยความเชื่อ และนับถือสืบต่อๆ กันมาโดยที่ไม่รู้ว่าศาสนานั้นเป็น อย่างไร พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์นั้นเป็นอย่างไร หรือ 'ใครถืออย่างไรก็สำคัญว่าอย่างนั้นเป็นความดี'^๖ ดังนั้น จึงควรที่ใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นเหตุและ เป็นผลเสียก่อนที่จะยอมรับนับถือ ซึ่งจะให้ผู้ที่จะนับถือ ศาสนาสามารถที่จะพิจารณาได้ว่าสิ่งไหนเป็นส่วนที่ ปะปนเข้ามา อันจะส่งผลให้สามารถที่จะปฏิบัติไปใน ทางที่ถูก พ้นจากความทุกข์ได้ในที่สุด

เมื่อผู้นำธรรมยุติกนิกายทรงเน้นให้นับถือศาสนา ด้วยความเข้าใจโดยอธิบายเรื่องต่างๆ อย่างเป็นเหตุ เป็นผล ทำให้การอธิบายความหมายของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

'พระพุทธเจ้า' เคยได้รับการนับถือในลักษณะที่มี ความศักดิ์สิทธิ์และมีอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ แต่ผู้นำธรรม ยุติกนิกายทรงอธิบายให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็น มนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งที่มีลักษณะรูปร่างไม่แตกต่าง จากมนุษย์ทั้งหลาย มีสถานที่เกิดที่ระบุได้แน่นอน มี

ชาติตระกูล เช่นเดียวกับมนุษย์คนอื่น^๗ แม้แต่การ ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก็ได้เกิดขึ้นในลักษณะเหนือจริง หรือมิได้เกิดขึ้นในลักษณะที่อธิบายไม่ได้ด้วยประสบ- การณ์ที่เป็นจริงของมนุษย์เอง ดังที่เคยถือกันว่าพระ- พุทธเจ้าเป็นผู้รู้ชอบเอง 'เป็นผู้วิเศษ มีความรู้อย่างสูงสุด ไม่ได้เรียนจากผู้อื่น'^๘ หากแต่เป็นการตรัสรู้ธรรมด้วย ปัญญาของพระองค์ อันเกิดจากการศึกษา คือเกิดจาก ความรู้เดิมที่พระองค์ได้ทรงศึกษามาทั้งในช่วงก่อนและ ในขณะที่ยังทรงผนวช แต่ด้วยการที่ไม่ติดในความรู้ทั้งสอง นี้ ทำให้พระองค์ทรงสามารถพัฒนาสู่ความรู้ใหม่ เป็น ความรู้หรือธรรมะที่พระองค์ไม่เคยศึกษามาจากผู้ใด โดยตรง^๙ จากแนวคิดเช่นนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงโปรดให้แปลบท 'สมมา- สมพุทโธ' ใหม่ จากเดิมที่เคยแปลกันว่า 'เป็นผู้วิเศษ มีความรู้อย่างสูงสุด ไม่ได้เรียนมาจากผู้อื่น' เป็น 'รู้ธรรมที่ไม่เคยได้เรียนจากผู้อื่นตามลำพังโดยถูกทาง'^{๑๐}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าผู้นำธรรมยุติกนิกายจะทรง แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ แต่ก็เน้นว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ที่แตกต่างจากมนุษย์อื่นๆ ตรงที่ทรงมีปัญญา 'สาระพัตรัสระพัตเห็น'^{๑๑} 'เป็น ยอดของสัตว์ทั้งหลาย'^{๑๒} และมีความพิเศษอยู่ในความ เป็นมนุษย์ของพระพุทธเจ้า เช่น เป็นผู้เกิดได้ยาก เป็น เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลายในโลก ตรัสรู้ธรรมด้วยปัญญา ของพระองค์เอง เป็นต้น^{๑๓}

ผู้นำธรรมยุติกนิกายในแต่ละช่วงล้วนอธิบายเกี่ยวกับ พระพุทธเจ้าในทำนองเดียวกันดังกล่าวนี้นี้ การอธิบาย เช่นนี้มีความสำคัญทั้งนี้เพราะจากการที่ให้ความสำคัญ แก่ความจริงตามประสบการณ์ทำให้ต้องยืนยันว่าศาสดา ผู้สอนธรรมเป็นผู้มีตัวตนจริง มีเจตนาสอนจะปราศ- จากความหมาย เพราะทำให้ไม่แน่ใจว่าคำสอนนั้นเป็น ความจริงหรือไม่ ถ้าหากปฏิบัติตามแล้วจะสามารถ บรรลุความมุ่งหมายได้หรือไม่ ดังนั้นการยืนยันถึง ความมีจริงของพระพุทธเจ้าและแสดงภาพพจน์ของพระ พุทธเจ้าในฐานะของมนุษย์คนหนึ่งในโลกนี้ แต่มีความ

พิเศษว่ามนุษย์อื่นตรงที่เป็นผู้มีปัญญานี้ ย่อมจะเป็น การสนับสนุนคำสอนของพระพุทธเจ้าว่าเป็นสิ่งที่มีจริง และมนุษย์อื่น ๆ ก็สามารถที่จะเข้าใจและปฏิบัติตามจน บรรลุความมุ่งหมายในคำสอนของพระพุทธองค์ได้แม้ว่า จะเป็นเรื่องที่ยากมากก็ตาม

การอธิบายเกี่ยวกับ 'พระธรรม' ของผู้นำธรรม- ยุติกนิยายสอดคล้องกับการอธิบายเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า โดยแสดงให้เห็นว่าพระธรรมไม่ใช่คัมภีร์ไบเบิลหรือตัว หนังสือที่เชื่อกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์^{๔๙} แต่พระธรรม "คือความรู้ของพระพุทธเจ้านั่นเอง ได้แก่ข้อปรณิบัติทั้ง ปวงที่สำหรับล้างความชั่วสละกิเลสและพระนิพพานอัน เป็นที่ดับความทุกข์ทั้งปวง"^{๕๐}

เมื่อพระธรรมคือ 'ความรู้' ของพระพุทธเจ้า ผู้นำ ธรรมยุติกนิยายจึงทรงเห็นว่าสิ่งที่โบราณจารย์เขียนขึ้น ในภายหลัง เช่น อรรถกถา ฎีกา อาจมีความผิดพลาด คลาดเคลื่อนได้ ด้วยเหตุนี้ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิยายจึง เน้นการกลับไปสู่พระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์หมวดเดียว ที่ประกอบด้วยพระพุทธวจนะหรือ 'ความรู้' ของ พระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ ของผู้นำธรรมยุติกนิยายพระองค์แรก ความว่า

ด้อยคำจำพวกนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวให้หันเพื่อน ไปไม่ตรงอยู่ตามเดิม ชื่อว่าหาเคารพแก่พระพุทธานุญาต ไม่...แท้จริงบทบาทอันใด ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรง บัญญัติตั้งไว้ ให้เป็นวาจาสำเร็จวิธีธรรมวินัยกรรม บท บาลนั้นชื่อว่าบริบูรณ์แล้วด้วยประการทั้งปวงจะพึงนำ ออกก็ดี จะพึงเติมเข้าก็ดีเห็นไม่ควรหามิได้...เมื่อใครเอา ด้อยคำของตนเข้าแทรกใส่ให้สับสน บุคคลผู้นั้นก็ชื่อว่าหา เคารพมิได้^{๕๑}

ดังนั้น

"บุคคลกระทำในเขตในสถาน ทำตามกาลที่สมเด็จพระ ผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้... ได้ชื่อว่ารักษาพระพุทธ ศาสนาของสมเด็จพระผู้มีพระภาคให้เป็นไปสันกาลนาน... จะเป็นที่ยูเยี่ยงอย่างแก่ชนในภายหน้า...คำสั่งสอนของ พระองค์ก็จะได้เป็นไปสันกาลนาน..."^{๕๒}

และเน้นว่า 'สันนิษฐานลงในที่ใดที่หนึ่งในพระบาลีว่า เป็นคำสั่งสอน เป็นแก่นสารพุทธศาสนาในดังนี้แล้ว เรา ทั้งหลาย (หมายถึงพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิยาย-ผู้เขียน) ก็ปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้น"^{๕๓}

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าการกลับไปสู่พระ ไตรปิฎกของธรรมยุติกนิยายได้รับการเน้นในเรื่องเกี่ยวกับ พระวินัยเป็นส่วนใหญ่ นอกจากจะเน้นให้พระสงฆ์ มีวัตรปฏิบัติให้ตรงตามพระวินัย ซึ่งปรากฏในพระวินัย พิฎกอย่างเคร่งครัดแล้ว ผู้นำธรรมยุติกนิยายยังได้ทรง นิพนธ์หรือแต่งหนังสือเกี่ยวกับวินัยสงฆ์ออกเผยแพร่ เพื่อช่วยให้พระสงฆ์เข้าใจพระวินัยเรื่องต่างๆ ได้ดีขึ้น เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยา- ลงกรณ์ทรงนิพนธ์ *ธุดงค์กถา* สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงนิพนธ์ *ปริชารกถา* และ *กุสินีตถารกถา* พระอมรา- ภักขิต (เกิด) แต่ง *บุพพสิกขา* และ สมเด็จพระ มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ *นวโกวาท* เป็นต้น ส่วนแนวความคิดอื่นๆ ของธรรม- ยุติกนิยายจะมีการให้ความหมายใหม่หรือแม้แต่ นำ ความคิดที่มีได้มาจากพุทธศาสนา มาปรับใช้จำนวนมาก ดังจะแสดงให้เห็นข้างหน้า อนึ่ง หลักการของธรรม- ยุติกนิยายที่เน้นการกลับไปสู่พระพุทธวจนะหรือพระธรรม ที่ถูกต้องแท้จริง และยังเห็นว่า 'คำสั่งสอนของพระองค์ ก็จะเป็นไปสันกาลนาน'^{๕๔} ดังกล่าวนี้นี้ เกิดขึ้นได้ ก็ด้วยการไม่เชื่อคติปัญจอนัตตธานที่ว่าโลกกำลังเสื่อมลง และมนุษย์รับรู้ธรรมะได้น้อยลงตามลำดับ หากแต่ เชื่อว่าโลกจะดำรงอยู่ 'สันกาลนาน' และมนุษย์ใน ปัจจุบันยังคงสามารถรับรู้พระธรรมที่ถูกต้องแท้จริงได้ อย่างสมบูรณ์ซึ่งความเชื่อเช่นนี้เป็นผลสืบเนื่องมา จากการมีความคิดแบบมนุษยนิยมที่เชื่อมั่นในศักยภาพ ทางปัญญาของมนุษย์นั่นเอง

สำหรับการให้ความหมายพระสงฆ์ ผู้นำธรรมยุติก- นิยายให้ความหมายว่าคือผู้ที่อยู่ในโอวาทคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า เป็นบุคคลที่ไม่ล่วงมัชฌิมาปฏิปทา^{๕๕} และเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกและปฏิบัติ

ข้อ๒๖ การอธิบายลักษณะของพระสงฆ์ดังกล่าวนี้จะสอดคล้องกับแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายและความเคร่งครัดในการปฏิบัติตามพระวินัย นอกจากพระสงฆ์จะต้องยึดมั่นคำสอนข้อปฏิบัติของพระพุทธเจ้าแล้วยังต้องปฏิบัติตนอยู่ในพระอริยมรรค ๘ ประการ จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติตรงทางพระนิพพาน เป็นผู้ปฏิบัติออกจากกิเลสและบาปกรรม^{๒๖}

อย่างไรก็ตาม ความเป็นพระสงฆ์ที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายเน้นคือพระสงฆ์ที่เป็นสมมุติสงฆ์เพราะว่าพระสงฆ์มิได้ปฏิบัติตามสัมมาปฏิบัติอันเป็นของพระอริยเจ้าอย่างเดียว แต่ยังเป็นคนที่ประกอบไปด้วยกิเลส^{๒๗} ยังไม่สามารถไปถึงพระนิพพานได้เหมือนกับพระอริยสงฆ์^{๒๘}

ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายทรงเห็นว่าพระสงฆ์นั้น 'เป็นคนประกอบไปด้วยกิเลส ๓๐' แต่พระสงฆ์จะมีความเป็นสงฆ์อย่างแท้จริงคือต่างจากคนที่ประกอบไปด้วยกิเลสหรือต่างจากสัตว์ทั้งหลายที่ 'ย่อมติดข้องอยู่ณ กามคุณทั้งหลาย' ตรงที่จะต้องมียุติปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด มิฉะนั้นก็จะขาดจากภิกษุภาวะ

ในขณะเดียวกันการวางหลักการในการนับถือศาสนาดังกล่าวมานี้ ผู้นำธรรมยุติกนิกายในแต่ละช่วงได้อธิบายธรรมที่สำคัญ ๆ เพื่อให้ผู้นับถือศาสนาทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ได้เข้าใจธรรมเหล่านั้นอย่าง 'ถูกต้อง'

แนวความคิดของผู้นำธรรมยุติกนิกาย

แนวความคิดที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายในแต่ละช่วงเน้นมีความแตกต่างกันโดยเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ที่แวดล้อมในขณะนั้น ดังนั้นจึงแบ่งกลุ่มผู้นำธรรมยุติกนิกายที่จะศึกษาออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มวชิรญาณภิกษุ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระสังฆราช (สา)

๒. กลุ่มสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

กลุ่มแรกจะเป็นผู้ร่วมอุดมการณ์เดียวกันและมีบทบาทร่วมสมัยหรือในสถานการณ์เดียวกันกับวชิรญาณภิกษุในช่วงของการสถาปนาธรรมยุติกนิกาย ทำให้มีลักษณะแนวความคิดที่คล้ายคลึงกัน จัดได้ว่าเป็นกลุ่มผู้นำธรรมยุตรุ่นแรก สำหรับในกลุ่มที่ ๒ นั้น จะเป็นกลุ่มผู้นำธรรมยุติกนิกายในขณะที่มีความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมอย่างมาก ซึ่งทำให้มีแนวความคิดที่ต่างกับกลุ่มแรกไม่น้อย

แนวความคิดสำคัญที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายเน้นในแต่ละช่วงประกอบด้วยแนวความคิดเกี่ยวกับกรรม แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ แนวความคิดเกี่ยวกับเป้าหมายในการดำรงชีวิต และแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐ ซึ่งแนวความคิดเหล่านี้จะถูกเน้นในเรื่องที่ต่างกันและมีความเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมของสังคมในแต่ละช่วงระยะเวลา

แนวความคิดเรื่องกรรม

ความคิดเรื่อง 'กรรม' เป็นความคิดพื้นฐานของพุทธศาสนา แต่เดิมความคิดเรื่องกรรมนี้ผูกพันกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิและความคิดเรื่องสังสาระอย่างแนบแน่น กล่าวคือ เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมินานแสนนานมาแล้วสภาพชีวิตในแต่ละภูมิจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับกรรมที่ได้กระทำมาในอดีตชาติ ในภพหน้าชีวิตก็ยังคงเวียนว่ายตายเกิดในภูมิต่างๆ โดยมีกรรมเป็นตัวกำหนดสภาวะเช่นนี้จะสิ้นสุดลงก็ต่อเมื่อบรรลุนิพพาน ดังนั้นคำสอนในเรื่องกรรมจึงเป็นเครื่องกำหนดให้มนุษย์ในสังคมทำความดีเพื่อชาติหน้าจะได้มีชีวิตที่ดีกว่าชาตินี้ อันเป็นคำสอนที่ช่วยทำหน้าที่ควบคุมสังคมให้ดำเนินไปได้ด้วยดี

แม้ว่าคำสอนในเรื่องกรรมของผู้นำธรรมยุติกนิกายจะมีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อให้มนุษย์ประพฤติดีละจากการทำความชั่วเหมือนกับคำสอนในเรื่องกรรมที่เคยมีมาแต่เดิมก็ตาม แต่ก็มีแตกต่างไปจากคำสอนเดิมตรงที่มุ่งประโยชน์ในชาตินี้ (ปัจจุบัน) เป็น

สำคัญ และการอธิบายในเรื่องกรรมมีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลอันมีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ที่เป็นจริงในชีวิตของมนุษย์ การอธิบาย สาเหตุของกรรมจะไม่เน้นกรรมที่เป็นผลมาจากชาติก่อน แต่จะเน้นสาเหตุของกรรมที่เป็นผลมาจากการกระทำใน 'กาลก่อน' ซึ่งหมายความว่ามนุษย์สามารถกำหนดชะตากรรมของตนเองได้ เพราะเป็นเรื่องที่อยู่ในชาติหน้านี้เอง

ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกอันประกอบไปด้วยวชิรญาณภิกขุ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระสังฆราช (สา) อธิบายในเรื่องกรรมโดยมีเป้าหมายหลักเพื่อสั่งสอนให้ประพฤติดีละเว้นความชั่ว^{๓๓} โดยเสนอความคิดเกี่ยวกับกรรมเพื่อเป็นสิ่งที่ช่วยกำหนดให้คนในสังคมประพฤติดีละเว้นจากการทำความชั่วในสังคมปัจจุบันอันเป็นวัตถุประสงค์หลัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคนในสังคมปัจจุบันส่วนใหญ่ยังคงเชื่อว่าความแตกต่างของสภาพชีวิตในชาตินี้เกิดจากกรรมในอดีตชาติ ผู้นำธรรมยุติกนิกายจึงยังคงนำความเชื่อดังกล่าวมาอธิบายเรื่องกรรม ดังความว่า

กรรม...ย่อมจำแนกแบ่งสัตว์ได้ทำให้เป็นผู้ต่ำช้าคืออายุสั้น โรคมาก พรรณสีกายหยาบไม่ส่องใสศัสดาเดชา-นุกาพน้อย ยากจน โภคทรัพย์สมบัติน้อย เกิดตระกูลต่ำ ใจดเชลไม่มีปัญญา แลให้เป็นผู้ประณีต อายุยืน โรคน้อย พรรณสีกายผ่องใส ศักดาเดชานุกาพมาก มั่งคั่ง โภคทรัพย์ สมบัติมากมูลเกิดตระกูลสูง มีปัญญาฉลาด เลี้ยงແหลมว่องไว เจตนาที่เป็นกุศลกรรม เป็นบุญ เป็นอกุศลกรรม เป็นบาป ย่อมจำแนกแบ่งสัตว์ผู้ทำให้เป็นผู้ต่ำช้าแลประณีตดังนี้ มนุษย์ชนต่ำช้าทั้ง ๗ จำพวก ประณีตทั้ง ๗ จำพวกก็เห็นประจักษ์อยู่แก่จักขุ^{๓๔}

นั่นคือกรรมเป็นปัจจัยที่ทำให้มนุษย์มีความแตกต่างกันทั้งภายในและภายนอก ถ้าหากประพฤติกุศลกรรมแล้วจะเป็นปัจจัยให้ไปเกิดในสวรรค์สุคติภพหรือถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็จะจัดอยู่ในหมู่มนุษย์ที่มีความประณีตทั้ง ๗ จำพวก แต่ถ้าประพฤติกุศลกรรมแล้วก็เป็นปัจจัย

ให้ไปเกิดในนรก อบายภูมิ หรือถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็จะเกิดในหมู่มนุษย์ที่มีความต่ำช้าทั้ง ๗ จำพวก แต่แม้ว่าจะอธิบายสาเหตุของกรรมว่าเป็นผลมาจากอดีตชาติก็ตาม แต่ก็ยังคงเน้นว่าสาเหตุของกรรมที่เกิดจากการกระทำในปัจจุบัน กรรมเกิดจาก 'เจตนาความคิดอ่าน ความกลัวอันเป็นไปในทวารทั้งสามคือ กาย วาจา ใจ เจตนาอันเป็นกุศลก็ต่อกุศลก็ดี'^{๓๕}

ดังนั้นในแนวความคิดเกี่ยวกับกรรมของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกจึงปรากฏว่าได้มีการอธิบายกรรมในลักษณะข้างต้น ทั้งนี้เป็นการอธิบายเพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะความเชื่อเรื่องกรรมที่ปรากฏในขณะนั้นอันจะนำมาสู่การบรรลุจุดหมายให้คนประพฤติดีความดีละเว้นความชั่ว เพราะเมื่อเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรมแล้ว 'ก็จะหมั่นกตดีหลบหนีทุจริตในกาย วาจาจิตเสียให้เหินห่าง พากเพียรชวนช่วยแต่ในส่วนสุจริตด้วยกายวาจาใจเป็นอาจิณโพนุญขึ้นในตน'^{๓๖} อันเป็นวิธีการที่เลือกใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของสังคมในขณะนั้น ส่วนผลของกรรมที่จะมีต่อสภาพชีวิตในชาติหน้าเป็นเรื่องที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มนี้ไม่ได้เน้น ทั้งนี้เป็นเพราะมีความเชื่อในความจริงตามประสบการณ์มากกว่าจะเชื่อในเรื่องที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ จะเห็นได้ว่าผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายยอมรับความรู้เรื่องโลกกลมจากตะวันตกซึ่งทำให้ความเชื่อเรื่องไตรภูมิของพระองค์เสื่อมไป^{๓๗} และแม้ว่าจะไม่มีผู้นำธรรมยุติกนิกาย พระองค์ได้ปฏิเสธจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอย่างชัดเจนหรือตรงไปตรงมาและยังคงใช้ความเชื่อเรื่องชาติก่อน ชาติหน้าเป็นเครื่องมือในการสอนธรรมะอยู่เสมอ แต่ก็ไม่ได้มีความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิอย่างแท้จริง ความคิดเรื่องชาติหน้าลดลงไปเป็นอันมาก การทำกรรมดีในชาตินี้มิได้หวังผลในชาติหน้าอย่างเต็มที่อีกต่อไป เพียงให้ 'เกรงไว้ว่าชาติน้ำเผื่อจะมี'^{๓๘} เท่านั้นเอง

อย่างไรก็ตาม แม้ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกจะนำเอาแนวคิดเรื่องกรรมที่ปรากฏในสังคม รวมทั้ง

ลักษณะของการอธิบายที่สอดคล้องกับความเชื่อในสังคมมาช่วยในการสั่งสอนให้ประพฤติดีละเว้นความชั่วก็ตาม แต่การอธิบายเรื่องกรรมตามแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายยังคงมีลักษณะของความเป็นเหตุเป็นผลระหว่างสาเหตุและผลลัพธ์ ทำได้ดี ทำชั่วย่อมได้รับผลของความชั่วตอบแทนเช่นกัน^{๓๗} ไม่ว่าจะได้ทำกรรมที่เป็นบุญหรือบาปไว้ ตนเองย่อมจะได้รับผลของกรรมนั้นๆ^{๓๘} ไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงไปจากกรรมที่ได้ทำไว้

นอกจากนี้แล้วการอธิบายเรื่องกรรมและผลของกรรมยังมีลักษณะของการอธิบายด้วยประสบการณ์ที่เป็นจริงในชีวิตของมนุษย์อีกด้วย เช่น การทำกรรมที่เป็นบาปอกุศล ผลที่จะได้รับคือ 'ไม่เป็นที่รักใคร่ไม่เป็นที่ปรารถนา'^{๓๙} หรือ 'ทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับความเดือดร้อน'^{๔๐} แต่ถ้าทำกรรมที่เป็นบุญ กุศล ผลที่จะได้รับคือ 'เป็นที่รักใคร่พึงใจปรารถนา'^{๔๑} และทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ได้รับความเดือดร้อน^{๔๒} ซึ่งเป็นการเน้นสาเหตุและผลของกรรมในปัจจุบัน (ชาตินี้) และจากการเน้นสาเหตุและผลของกรรมในชาตินี้ย่อมทำให้ชาติปัจจุบันของมนุษย์มีความสำคัญยิ่งขึ้น เป็นชาติปัจจุบันที่มนุษย์สามารถกำหนดและควบคุมชีวิตหรือชตากรรมของตนได้อย่างมาก นับเป็นการสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมที่เริ่มจะให้ความสำคัญกับความสำเร็จหรือความสุขในโลกนี้มากขึ้น 'ความประพฤติของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมมุ่งหมายแต่ผลประโยชน์ชาตินี้นั้นมากกว่ามากที่จะมุ่งผลประโยชน์ชาติน่าจริง ๆ นั้นน้อยนัก'^{๔๓} ทั้งนี้เพราะในช่วงระยะตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การติดต่อกับชาวตะวันตกขยายตัวมากขึ้น ทำให้มีการรับอิทธิพลของตะวันตกทั้งในเรื่องของความรู้วิทยาการ ตลอดจนแนวความคิด และยังมีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ คือ การขยายตัวของการค้า ซึ่งจะมีผลกระทบต่อแนวความคิดในสังคมไทยให้มีแนวโน้มที่จะให้ความสำคัญแก่โลกนี้มากขึ้น

กล่าวได้ว่าในแนวความคิดเรื่องกรรมของธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรก การสอนเรื่องกรรมให้เชื่อในกรรมและผลของกรรม เพื่อต้องการให้ละจากการประพฤติทุจริตในการวาทาใจ หรือถ้าละไม่ได้ก็จะทำให้ 'เบาบางลงกว่าปกติ'^{๔๔} ทั้งนี้เพาะการประพฤติในสุจริต ประพฤติชอบเป็นสิ่งที่ทำได้ยากส่วนสิ่งที่เป็นการประพฤติในทุจริต ประพฤติไม่ชอบนั้นมักจะทำได้ง่าย^{๔๕} การสอนเรื่องกรรมจึงเป็นสิ่งที่ช่วยให้บุคคลในสังคมประพฤติความดีละเว้นความชั่ว อันจะทำให้สังคมมีความสุขและดำเนินไปด้วยดีในที่สุด ลักษณะพิเศษของแนวความคิดเรื่องกรรมในธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกนั้นเป็นการอธิบายกรรมทั้งในลักษณะความเชื่อแบบเดิมและอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลด้วยประสบการณ์ที่เป็นจริง อันเป็นลักษณะแนวความคิดที่ปรากฏในธรรมยุติกนิกาย โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อให้มีการประพฤติความดีละเว้นความชั่ว ด้วยการสอนให้เชื่อในกรรมและผลของกรรมที่เน้นชาติในปัจจุบัน (โลกนี้) เป็นสำคัญ

สำหรับแนวความคิดเรื่องกรรมของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มที่สองอันได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังคงเห็นว่ากรรมเป็นสิ่งที่กำหนดความแตกต่างของมนุษย์ แต่เน้นความแตกต่างในเรื่องของ 'ชนชั้น' ดังความว่า 'กรรมย่อมจำแนกให้เป็นต่าง ๆ กันออกไปอีก...เป็นคนชั้นสูงคนชั้นต่ำ เป็นคนมั่งมีเป็นคนจน เป็นคนเจริญเป็นคนเสื่อม'^{๔๖} หรือ 'หมุ่คุณาส์ก็แปลกกันเป็นชั้น ๆ โดยชาติสกุล โดยยศบรรดาศักดิ์ โดยสมบัติ โดยวิชาความรู้ ถ้าใครอยู่ในชั้นใด ๆ รู้สีกตัวอยู่แล้ว ควรประพฤติตัวให้สมควรแก่ตนที่ตั้งอยู่ในชั้นนั้น ๆ ...คนที่เป็นผู้ดีเมื่อรู้สึกตัวว่าเป็นผู้ดี ควรประพฤติตัวให้เรียบร้อยตามแบบอย่างของผู้ดี'^{๔๗} และ 'คนที่อยู่ในชั้นต่ำอาศัยความดีมีผู้ยกย่องขึ้นในชั้นสูงเมื่อรู้สึกตัวอยู่ดังนั้นก็ให้ประพฤติอย่างคนชั้นต่ำหรือ...การประพฤติตัวตามแบบแผนของคนชั้นต่ำ ซึ่งให้เกิดความดีเตียน เช่น ประพฤติกิริยาไม่เรียบร้อย ดังนี้ไม่ควรทำส่วนให้เกิดความสรรเสริญ เช่น ประพฤติเจียมตัวไม่เย่อหยิ่งดังนี้ควรทำ'^{๔๘} นอกจากนี้ ยังได้เน้นอีกว่า 'ทำ

ไม่ว่าตัวเหล่านั้นจะเกิดเป็นอะไรจึงไม่เป็นชนิดเดียวกัน
เห็นในพวกที่เป็นชนิดเดียวกัน เช่น เป็นมนุษย์เหมือน
กันก็ยิ่งต่างกันโดยเป็นผู้ดีเป็นไพร่และมั่งมียากจน^{๕๙}
ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนต้น
สภาพสังคมภายในมีความเปลี่ยนแปลง การเลื่อนชั้น
ทางสังคมมีมากขึ้นกว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
สืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางการศึกษาและการขยาย
ตัวในระบบราชการสมัยใหม่ อันเป็นผลมาจากการ
ปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำจึงมีความพยายามที่จะ
ควบคุมการเปลี่ยนแปลงของสังคมให้อยู่ในขอบเขต
ที่หนึ่งโดยยังคงรักษาความแตกต่างระหว่างชนชั้นเอาไว้
โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่าง 'คนชั้นสูง' กับ 'คน
ชั้นต่ำ' หรือ 'ผู้ดี' กับ 'ไพร่' อย่างไรก็ตาม สถานะ
ของคนในชาตินี้ก็อาจเปลี่ยนแปลงไปได้หรือมีการเลื่อน
ชั้นทางสังคมได้คืออาจ 'เป็นคนเจริญ' ขึ้น หรืออาจ
เป็นคนเสื่อมลง' ก็ได้

การอธิบายเรื่องกรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
บรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังคงสืบทอดลักษณะ
ของความเป็นเหตุเป็นผล ตามประสบการณ์ที่เป็นจริง
ของมนุษย์ ซึ่งพบเห็นได้ง่ายในชีวิตประจำวัน ดังเช่น
"กล่าวว่าการที่นำมาซึ่งความเศร้าหมองมี ๔ อย่างนั้น
คือ การฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ทำชู้, พุตบด ซึ่งสิ่งเหล่านี้
จะทำให้มนุษย์ประพฤติดีไปจากธรรมที่ดีที่ชอบ และ
มนุษย์ที่ประกอบไปด้วยความโลภ โกรธ หลง ย่อมทำให้
ประพฤตินอกกรรมความเศร้าหมอง ๔ อย่างนั้นได้ และ
ผลของการประพฤตินอกกรรมความเศร้าหมอง ๔ อย่างนั้น
ทำให้มีความเศร้าหมองทั้งกายและใจ ทั้งในชาตินี้และ
ชาติหน้า ผลกรรมที่ให้มีผลในชาตินี้ ถ้าหากผู้ใดประพฤติดี
อยู่ในกรรม ๔ อย่าง ก็จะถูกลงโทษด้วยพระราชอาญา
ตามโทษานุโทษ และกรรมที่จะให้มีผลในชาติหน้าก็คือ
คนที่ทำกรรม ๔ อย่างนี้ ย่อมไปเกิดในอบายคือนรก
กำเนิดดิรัจฉานและโลกแห่งปรต^{๖๐} แต่อย่างไรก็ตาม
ผลของกรรมที่จะให้มีผลในชาติหน้านั้น สมเด็จพระมหา-

สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระดำริว่าเป็น
"โทษไม่เห็นต่อตานั้นจงยกไว้ก่อนเพราะไม่มีพยานลง
เป็นแน่"^{๖๑} ถ้าหากพูดไปก็จะ "เป็นอันกะเกณฑ์ให้เชื่อ
ไป"^{๖๒} ดังนั้นผลของกรรมที่พระองค์ทรงเน้นคือผล
ของกรรมที่ปรากฏในชาตินี้ ทั้งนี้เพราะสามารถ
พิจารณาด้วยเหตุและผลได้ว่า "ใครมีใจเหี้ยมหาญ
ดุร้ายประพฤติดนเป็นคนเก่งให้ประหัตประหารแทงทุบตี
ผู้อื่นให้เจ็บปวดบอบช้ำอยู่เนือง ๆ ก็มักจะต้องถูก
ประหัตประหารแต่คนที่มิเวรกับตนเหมือนอย่างนั้นบ้าง"^{๖๓}
หรือถ้าใครขี้โกงไร่นาเรือกสวนของผู้อื่น ของที่ได้มาก็
จะหมดไปโดยเร็ว และถ้าใครประพฤติดีในกาม
ลอบเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นก็ย่อมมีศัตรูผูกพยาบาทคอย
ล้างผลาญให้ถึงความฉิบหาย^{๖๔} เป็นต้น

นอกจากนี้แล้ว แนวความคิดเรื่องกรรมของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงกล่าว
ถึงผลของกรรมชนิดต่าง ๆ^{๖๕} เพื่อจะได้ให้ประชาชนมี
ความเข้าใจที่ถูกอันจะ "ห้ามความเหินสับสน"^{๖๖} และ
"เพื่อจะจำกัดลงให้พอวิสัยที่จะระวังได้"^{๖๗} และใช้
สำหรับอธิบายคนที่ทำกรรมอย่างหนึ่งแต่ก็ยังไม่ได้รับ
ผลของกรรม แต่บางคนยังไม่ได้ทำกรรมอย่างใดไว้กลับ
ได้รับผลของกรรมด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ-
วโรรสทรงมีแนวความคิดเกี่ยวกับกรรมเพื่อที่นำมาใช้
เป็นเครื่องมือควบคุมสังคมด้วยการอธิบายอย่างเป็น
เหตุเป็นผลตามประสบการณ์ที่เป็นจริงเปรียบเทียบให้
เห็นจริงตามสภาพปัจจุบัน ดังนั้นวัตถุประสงค์หลัก
ของพระองค์ที่กล่าวถึงกรรมก็เพื่อวิถีการดำเนินชีวิตที่ดี
ในชาตินี้ นั่นคือ "เพื่อให้มีศีลรอบคอบประพฤติดูอยู่ใน
คลองธรรมที่ชอบ"^{๖๘}

กล่าวได้ว่าแนวความคิดเรื่องกรรมของธรรมยุติก-
นิกายทั้งสองกลุ่มมีลักษณะร่วมกันในการอธิบายอย่าง
เป็นเหตุเป็นผล ตามประสบการณ์ที่เป็นจริงของมนุษย์
และเน้นผลของกรรมในปัจจุบัน กรรมจะถูกกล่าวถึงใน
ฐานะที่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่ช่วยควบคุมสังคมให้

ดำเนินด้วยดี แต่จุดหมายจะต่างกันไป โดยที่กลุ่มแรก เน้นความประพฤติของปัจเจกบุคคลให้ละความชั่ว ประพฤติความดี ส่วนกลุ่มที่สองเน้นสังคมส่วนรวม โดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในรัฐเป็นสำคัญ และการอธิบายเรื่องกรรมจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสภาพเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมากขึ้นสำหรับ กลุ่มที่สอง ส่วนกลุ่มแรกแม้ว่าจะมีลักษณะของการ อธิบายตามประสบการณ์ก็ตาม แต่ก็มีความสัมพันธ์ กับสภาพเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันอยู่น้อยกว่ากลุ่ม ที่สอง

การเน้นกรรมและผลของกรรมในชาตินี้โดยเฉพาะ ผลที่จะเกิดแก่ใจของผู้ประพฤติธรรมเห็นได้ชัดเจน ในกรณีที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกเน้นวิปัสสนา- กรรมฐานเป็นอย่างมาก อันเป็นการใช้ปัญญาพิจารณา ดังปรากฏว่าชิรญาณภิกษุได้ทรงพระราชนิพนธ์อธิบาย วิธีการเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้หลายเรื่อง เช่น 'วิปัสสนาวิธี' 'วิปัสสนากัมมัฏฐาน' 'อารักขกัมมัฏฐาน ๔' 'มรณสติ' 'พรหมจริยภค' และสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรง พระนิพนธ์ 'จตุรารักขภาวนา' 'อารักขกรรมฐาน ๔' ใน กถามรรคพิเศษ ๓ กัณฑ์ 'สติปัฏฐานกถา' ใน โพธิ- ปากษยธรรม ๓๗ ทั้งนี้จะเป็นการเน้นผลที่เกิดแก่ใจของ ปัจเจกบุคคล เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์ซึ่ง 'ไมหะ ความ หลงแลต้นหนาคความปรารถนารักใคร่...ทุกขโหม่นล้นคับแค้น อันใดก็ดับเสียได้...ใจก็มันไม่หวนไหวด้วยโลกธรรม'^{๕๙} และ 'ก็จักไม่มัวเมานักจะประพฤติดีด้วยกายวาจาจิตดี มาก และงดเว้นทุจริตกิจไม่ชอบให้น้อยเบาบางลง'^{๖๐} อันจะทำให้ผู้ปฏิบัติประพฤติดีประพฤติชอบซึ่งเป็นผล ที่ต้องการเน้นมากกว่าที่จะให้ผู้ปฏิบัติมีคุณพิเศษ ดัง พระราชดำริของวชิรญาณภิกษุความว่า ถ้าเข้าใจว่า พระกรรมฐานสำเร็จด้วยการอื่น ๆ มีสี่สันเป็นต้น ผิด จากอย่างว่ามานี้แล้ว ไม่ถูกเสียเลยถ้าถือไปก็เป็นมิจฉา- ทิปฏิเพราะผิดไม่ถูกต้องตามบาลี^{๖๑} พระกรรมฐานนี้ สำหรับชำระใจให้บริสุทธิ์ คือให้เกิดความสังเวชใจ เท่านั้นเอง^{๖๒} อันเนื่องมาจากจิตของคนเรามักจะ ประกอบไปด้วยอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมอง ๑๖ อย่าง

อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความผูกแหว ความ ลบหลู่ดูถูกเขาที่มีคุณแก่ตัว, ความยกย่องตัวขึ้นเทียบ เขา, ความตระหนี่เหนียวแน่นหวงแหนเจ้าของ และวิชา ความรู้และที่อยู่อาศัย, ความปิดบังความชั่วที่ตัวกระทำ ไว้, ความแข็งกระด้างดื้อดึง เมื่อเขาสั่งสอนว่ากล่าว โดยชอบ, ความเป็นคนใจแข็งไม่ยอมชั่วช้ำเหตุผล มาอ้างอิงทุ่มเถียงต่าง ๆ เมื่อขณะเขาวากล่าวโดยธรรม โดยชอบ^{๖๓}

สำหรับในกลุ่มที่สองนั้นจะไม่เน้นวิปัสสนากรรม- ฐานเพื่อผลปฏิบัติทางใจของปัจเจกบุคคลเหมือนกลุ่มแรก แม้นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ- วโรสจะได้ทรงพระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่บ้าง เช่น วิปัสสนากัมมัฏฐานและพระติลลขณกถา แต่พระองค์ ไม่ทรงเน้น ดังจะเห็นได้จากไม่ทรงสนับสนุนการศึกษา ด้านวิปัสสนาธุระโดยทรงให้เหตุผลว่า 'เพราะเป็นวิชา ที่ไม่มีหลักจะสอบไล่ได้'^{๖๔} ประกอบกับการศึกษาทาง ด้านวิปัสสนาธุระนี้มักจะก่อให้เกิดอาณานาบาภิเฉพาะตัวสูง อันจะเป็นการดึงความจงรักภักดีไปจากศูนย์กลางคือ องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งไม่สอดคล้องกับการสร้างรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เน้นในความจงรักภักดี รวม ศูนย์ที่องค์พระมหากษัตริย์ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีความมุ่งหมายที่จะ เสริมสร้างเสถียรภาพให้แก่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึง ทรงให้การสนับสนุนการศึกษาทางด้านคันถธุระ และ เน้นการศึกษาในเรื่องทางโลกอย่างมาก โดยเฉพาะที่จะ ยังผลให้ประชาชนมีคุณสมบัติของพลเมืองดี ดังนั้น การศึกษาทางด้านวิปัสสนาธุระซึ่งจะก่อให้เกิดผลที่ไม่ สอดคล้องกับความมุ่งหมายของพระองค์ จึงไม่ได้รับ การสนับสนุน แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีพระสงฆ์ธรรมยุติก- นิกายบางองค์ที่ยังคงเน้นในการศึกษาทางด้านวิปัสสนา ธุระอยู่บ้าง เช่น พระอุบาลีคุณูปนาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ซึ่งจะเรียกกันในระยะต่อมาว่า 'พระป่า' อันจะเป็นการ สืบทอดจารีตดั้งเดิมของธรรมยุติกนิกายมาแต่ครั้ง วชิรญาณภิกษุทรงเริ่มสถาปนาธรรมยุติกนิกายและ จารีตินี้จะยังคงได้รับการสืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ทั้งสองกลุ่มยังคงอธิบายผลของกรรมที่เป็นปัจจัยให้มนุษย์มีความแตกต่างกัน และการทำกรรมที่จะได้รับผลตอบแทนในชาติหน้าและชาตินี้ (แต่จะเน้นในชาตินี้มากกว่าชาติหน้า ทั้งนี้เพราะเป็นสิ่งที่สามารถพบประสบการณ์ได้ด้วยตนเอง และพิจารณาได้ด้วยเหตุและผล) เรายังคงอธิบายผลของกรรมที่จะได้รับในชาติหน้าจะแตกต่างกันของมนุษย์ในชาตินี้เป็นผลของกรรมชาติก่อน ก็เพื่อให้สอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องกรรมที่ปรากฏในสังคมโดยทั่วไป อันจะไปสู่การบรรลุวัตถุประสงค์ของทั้งสองกลุ่ม และเพื่อใช้สำหรับเป็นฐานรองรับคำอธิบายในบางเรื่องที่คนทำกรรมแต่ก็ไม่ได้ได้รับผลตอบแทนในชาตินี้ และผู้ที่ยังไม่ได้ทำกรรมลงประการในชาตินี้กลับได้รับผลของกรรม ซึ่งเป็นรสอันสนทนาคำสอนเรื่องกรรมตามแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายเพื่อให้ผู้นำหนักกับคำสอนเรื่องกรรมในทางกรรมบางอย่างที่ไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจน จะส่งผลให้คนยอมรับความคิดเรื่องกรรมได้ต่อไป คนที่กระทำความชั่วหรือกรรมดีจะได้คำนึงว่า “ชาติหน้าเมื่อจะมี” และคนที่มีสภาพชีวิตในชาติปัจจุบันไม่ดีจะได้พยายามทำกรรมดีในชาตินี้ต่อไป

แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์

แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ที่ปรากฏในสังคมไทยโดยทั่วไป เป็นแนวคิดที่เห็นถึงความแตกต่างของมนุษย์ชาตินี้ อันเป็นผลของการทำกรรมในชาติก่อน ทำให้เรดำรงค์ชีวิตของมนุษย์ในปัจจุบันตกอยู่ในกระแสกรรมมนุษย์ไม่อาจหลีกเลี่ยงและควบคุมได้ มนุษย์ที่เกิดมาชาตินี้เป็นเพียงเพื่อชดใช้กรรมในชาติก่อน และพยายามทำความดีในชาตินี้เพื่อประโยชน์ในชาติหน้า วยลักษณะแนวความคิดดังกล่าวนี้ประกอบกับการอธิบายมนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิเป็นเวลานานจนนานจนกำหนดเป็นปีไม่ได้^๕ ทำให้ชีวิตในโลกนี้มีความหมายน้อยมาก

การรับความรู้และแนวความคิดต่างๆ จากตะวันตกนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้มีผลกระทบต่อแนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ที่มีอยู่เดิม โดยเฉพาะกับแนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย ประกอบกับผู้นำธรรมยุติกนิกายมีลักษณะความคิดแบบมนุษยนิยมอยู่แล้ว ทำให้แนวความคิดของธรรมยุติกนิกายที่เกี่ยวกับมนุษย์เป็นแนวคิดที่เน้นในพลังความสามารถของมนุษย์ หรือมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ นั่นคือการดำรงชีวิตของมนุษย์เป็นไปตามความสามารถ ด้วยการใช้อนุญาแทนที่จะดำเนินไปตามกระแสของกรรม ในลักษณะเช่นนี้จะมีความสัมพันธ์กับแนวความคิดเรื่องกรรมที่เน้นสาเหตุ และผลของกรรมในปัจจุบัน

ในกลุ่มผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรก การอธิบายลักษณะองค์ประกอบของมนุษย์ยังคงเป็นแบบเดิมที่ว่ามนุษย์นั้นเป็นองค์ประชุมของขันธ์ ๕ คือ ประกอบไปด้วย รูปกับนาม (กายกับจิต) รูปนั้นเป็นของที่สามารถเห็นได้ด้วยตาสัมผัสได้ด้วยกาย และนามนั้นได้แก่ของที่มีอยู่ แต่ไม่อาจเห็นได้ ด้วยตา^๖ รูปประกอบไปด้วยมหาภูตรูป ๔ (ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ) ประสาทรูป ๕ (จักขุประสาท หานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท) วิสยรูป ๔ (รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ) ภาวะรูป ๒ (อิตถีรูป ปุริสภาวะรูป) นัตยรูป ๑ ชีวิตรูป และอาหารารูป และนามนั้นประกอบไปด้วยเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^๗ แต่ลักษณะของการอธิบายยังคงมีลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผล นั่นคือ ‘รูปกายทั้งหลายดังพรรณานี้ จะบังเกิดมีก็อาศัยแก่วิญญาณคือจิตนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัย แล้ววิญญาณคือจิตนั้นจะได้เป็นปัจจัยให้บังเกิดแต่รูปนั้นหาไม่ได้ ย่อมเป็นปัจจัยให้บังเกิดนามธรรมด้วย’^๘ ส่วนการอธิบายความเป็นไปของมนุษย์นั้นยังคงใช้คำอธิบายเรื่องปัจจุสมุปบาทคืออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิด

ชรามรณะ^{๕๙} ซึ่งสามารถที่จะจัดแบ่งตามกาลได้ว่า อดีตกาลนั้นคือ อวิชชากับสังขาร เพราะทำให้เกิดก่อน ปัจจุบันกาลก็คือวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตณหา อุปาทาน ภพชาติ เพราะทำให้เกิดในปัจจุบันนี้วันตรสวณอนาคตกาลคือชรามรณะ^{๖๐}

อย่างไรก็ตาม แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกยังเน้นในความสามารถและเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่มี 'เป็นพวกมีใจสูง' ความเป็นไปด้วยอาการอันวิจิตรน่าพิศวง และโดยรู้จักคิดเรื่องต่างๆ ล่วงไปถึงกาลไกลๆ ก็ได้ ปัญญารอบรู้ของสัตว์พวกนั้นแล้ว ก็วิจิตรแม้พิสดารปรากฏอยู่นานๆ ...รู้จักปรับปรุงในกิจการต่างๆ โดยวิธีเป็นอเนก^{๖๑} ด้วยปัญญาและความสามารถของมนุษย์การดำรงชีวิตจึงไม่เป็นไปตามกระแสกรรม ปัจจุบันจึงมีความสำคัญมากขึ้น

นอกจากนี้แล้วความแตกต่างระหว่างมนุษย์กับสัตว์ดิรัจฉานคือมนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีปัญญารู้จักใช้ความคิดและ 'มีใจสูง' ดังความว่า

'ท่านเรียกว่า "มนุษย์" เพราะความที่เป็นพวกมีใจสูง ความสูงแห่งใจของสัตว์เหล่านั้น (พึงทราบได้) โดยมีความเป็นไปด้วยอาการอันวิจิตรน่าพิศวงและโดยรู้จักคิดเรื่องต่างๆ ล่วงไปถึงกาลไกลๆ ก็ได้ ปัญญารอบรู้ของสัตว์พวกนั้นแล้วก็วิจิตรแม้พิสดารปรากฏอยู่นานๆ สัตว์พวกนั้นรู้จักปรับปรุงในกิจการต่างๆ โดยวิธีการเป็นอเนก รู้จักปรารถนาสุขกลัวทุกข์เบื้องต้นแต่ตายไป เพราะเหตุนี้ สัตว์พวกนั้นท่านจึงเรียกอย่างนั้น (คือเรียกว่ามนุษย์) ให้ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย'^{๖๒}

อย่างไรก็ตาม 'ความที่เป็นพวกที่มีใจสูง' กลับทำให้มนุษย์ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา ดังความว่า

'...ที่นี่ สัตว์ทั้งหลายที่ได้ชื่อว่ามีใจสูงโดยกำเนิด เช่นพวกเรานี้มักเป็นผู้มีใจสูงเกินไปทำอะไรก็ทำด้วยตัณหาหนักไป ทดถอยแม้แต่อายุกาลของตน (คือไม่ยอมแก่?) คิดเพื่อหวังไป ยึดถือเอาโดยความเห็นไป ด้วยประการนั้นๆ จึงได้เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วบ้าง อยากจะได้สิ่งที่ยังไม่มาถึงบ้างเพราะเพื่อหวังสิ่งที่เป็นอนาคต

เพราะมัวกำสรดถึงสิ่งที่เป็นอดีตสัตว์เหล่านี้จึงซบเซาหมองใจ ซบเซาอยู่ แต่ก็ปรารถนาสุขคติและกลัวทุกข์ด้วย เมื่อยังไม่รู้ ยังไม่ได้ฟังความจริงทั้งปวงนี้โดยดั่งแท้ (อาจ) จะไปปรารถนาเอาในสิ่งซึ่งเป็นสิ่งที่ฟังไม่ได้ก็ได้ สัตว์พวกที่มีใจสูงเกินไปนั้นชื่อว่า ผู้ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา...'^{๖๓}

ดังนั้น จึงทำให้มนุษย์เป็นผู้ที่มีความทุกข์และทุกข์นั้นเป็นเพราะอดีตและอนาคต คือ 'มัวเพื่อหวังสิ่งที่เป็นอนาคต...มัวกำสรดถึงสิ่งที่เป็นอดีต...จึงซบเซาหมองใจ ซบเซาอยู่'^{๖๔} ประกอบกับการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์นี้สั้นนัก 'คือมีประมาณน้อย ปรากฏชั่วกาลนิดหน่อย'^{๖๕} ดังนั้นมนุษย์ไม่ควรประมาทในการดำรงชีวิตโดยสำคัญว่าตนเองยังหนุ่มปราศจากโรคและไม่ใกล้ต่อความตาย^{๖๖} ด้วยเหตุนี้ มนุษย์จึงควรริบเร่งแสวงหาความดีปฏิบัติเพื่อจะให้เป็นที่พึ่งแก่ตนในชาติหน้า^{๖๗} อันเป็นทางที่จะทำให้มนุษย์พ้นจากตัณหา พ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ (นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย) ก็ด้วยการละจากอกุศลกรรม ๔๕ อย่าง^{๖๘} และพึงประพฤติปฏิบัติอยู่ในธรรมที่แสดงทางไปสู่สุคติและทุกขโดยกุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถ^{๖๙}

กล่าวได้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกแม้ว่าจะเน้นในศักยภาพของมนุษย์ก็ตาม แต่ก็ยังคงอธิบายมนุษย์ตามแนวความคิดเดิมแต่เป็นการอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผล แนวความคิดเรื่องมนุษย์นี้จึงสอดคล้องกับแนวความคิดเดิมที่ปรากฏในสังคมทั่วๆ ไป และยังสอดคล้องและสนับสนุนในการอธิบายเรื่องกรรมของธรรมยุติกนิกายที่ให้ความสำคัญแก่สาเหตุและผลของกรรมในปัจจุบัน อันจะทำให้มนุษย์สามารถควบคุมและกำหนดกรรมได้ด้วยความสามารถสติปัญญา มนุษย์จึงไม่เป็นผู้ที่ตกอยู่ในกระแสกรรมของการดำรงชีวิตตามแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกแต่การที่ยังคงอธิบายมนุษย์ในลักษณะความเชื่อเดิมนั้นก็เพื่อให้สอดคล้องกับแนวความคิดที่ปรากฏในสังคมโดยทั่วๆ ไป อันจะก่อให้เกิดการยอมรับในแนวความคิดของธรรมยุตได้ง่ายขึ้น ประกอบกับยัง

เป็นการวางแนวทางให้มนุษย์ประพฤติอยู่ในความดีละเว้นความชั่ว

สำหรับแนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ของธรรมยุติก-นิกายในกลุ่มที่สองนั้น ยังคงมีความคิดที่เหมือนกับกลุ่มแรก ที่เห็นว่ามนุษย์นั้นเป็นสัตว์ชั้นสูง มีความแตกต่างจากสัตว์ดิรัจฉานด้วยอำนาจของกรรม^{๕๐} แต่การอธิบายความแตกต่างของมนุษย์ยังอธิบายด้วยลักษณะเป็นรูปธรรม 'โดยสัญญาชาติ โดยภาษา โดยรูปพรรณ ฐานภายนอก'^{๕๑} ซึ่งเป็นการนำเอาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมเข้ามาช่วยอธิบายทั้งความแตกต่างของมนุษย์ และยังอธิบายถึงองค์ประกอบที่รวมเข้ากันเป็นมนุษย์ ทั้งในส่วนของคตินิยมเหมือนกับกลุ่มแรก ละในส่วนของคติโลก 'ตามนัยที่แสดงไว้ในตำราสารี-จสตร์ ที่อธิบายถึงร่างกายฝ่ายคติโลกที่พวกนักปราชญ์ ค้นหาความจริงจนได้ จัดเข้าเป็นองค์อันหนึ่งในชาตแพทย์'^{๕๒} เป็นต้นว่า

หัวใจภายในเป็นห้องๆ ซีกข้างซ้าย ๒ ห้อง สำหรับ จิตโลหิตออกไปเลี้ยงทั่วสรรพากาย ซีกข้างขวาอีก ๒ ห้อง สำหรับรับโลหิตที่เดินวกกลับมาจากสรรพากาย และ จิตเข้าไปในปอดและปอดนั้นสำหรับสูบลมอากาศภายนอก เข้าไป ได้แก่ หายใจเข้า และระบายลมเสียออกภายนอก ได้แก่ หายใจออก เมื่อโลหิตในปอดต้องสัมผัสลมอากาศ เข้า ก็มีสีแดงกำและมีไอร้อนที่เรียกตามบาลีว่า สนตปคฺคิ แปลว่า ไฟอบกายให้อุ่น นับในหมวดเดโชธาตุ^{๕๓}

นับได้ว่าเป็นการอธิบายที่แสดงให้เห็นว่าความรู้แบบตะวันตกและความรู้ทางพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่มีความสอดคล้องไม่ขัดแย้งซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะมีการอธิบายด้วยความรู้แบบใดก็ตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ยังทรงมีระดำริว่าความรู้ทางพุทธศาสนาดีกว่าความรู้ตามแบบตะวันตกเพราะเมื่ออธิบายตามความรู้แบบตะวันตกแล้วในที่สุดก็มาสู่ความรู้ทางศาสนา กล่าวคือ ที่สุดของวิชิตรอธิบายจะมาหยุดอยู่ที่ความไม่เที่ยงแห่งรูป 'สังขาร วินแต่สภาวะธรรมอย่างหนึ่งๆ ควบคุมเข้าเป็นไป

ตามธรรมดาไม่ใช่ของใคร'^{๕๔} ดังเช่น 'ผิวหนังอาศัย ความครุดสีหรือขัดล้างเช็ดถูเมื่อเวลาอาบน้ำ ที่ไหนเก่า แก่ก็หลุดร่วงไปเป็นขุย...แต่เพราะมีของใหม่เกิดขึ้น บุรณะกันจึงไม่แลเห็นสึกหรอไป ถ้าใช้ความสังเกตก็เห็นได้ง่าย'^{๕๕} การอธิบายในเรื่องที่เกี่ยวกับมนุษย์จึงมีทั้งความรู้ทางโลกและทางธรรมประกอบกันให้มีลักษณะเป็นรูปธรรมที่เห็นได้จริงโดยอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผล

นอกจากนี้แล้ว ในกลุ่มที่สองของธรรมยุติกนิกาย ยังเน้นในความสามารถของมนุษย์ทั้งในส่วนปัจเจกบุคคล เช่น สามารถตัดแปลงความไม่สวຍให้ดีขึ้นได้ด้วยเครื่อง แต่งกายและขนบธรรมเนียมกิริยามารยาท และในส่วนที่เป็นหมู่คณะจะเน้นพลังความสามารถของมนุษย์ที่มีทั้ง ในทางสร้างสรรค์และในทางทำลาย นั่นคือ ให้ความ ร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันทำให้ความเป็นอยู่ของกัน ของใช้บริบูรณ์ แต่ถ้ามุขยมีความขัดแย้งกัน แข่งขันกัน ก็จะทำให้เกิดความเสื่อม ซึ่งไม่เป็นเรื่องเฉพาะบุคคลแต่ เป็นเรื่องของหมู่คณะและประเทศ ทำให้มีการแสวงหา และสะสมกำลังอำนาจไว้ต่อสู้กัน ดังความว่า

...หมู่มนุษย์...ต่างพยายามเพื่อเลี้ยงชีวิตของตน ต่างชวนช่วยในการงานที่เป็นอุปการะแก่กัน ต่างช่วยทำ ความสะดวกให้แก่กัน ทำสิ่งเกื้อกูลแก่ความเป็นอยู่ทั้งของ กันของใช้ให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้นที่ขัดกันต่างคิดตรองกันที่แย้งกัน ต่างคิดแข่งขันกันทำความบริบูรณ์ให้เสื่อมชะงักเป็นอย่างนี้ ไม่เฉพาะบุคคลเท่านั้น เป็นทั้งหมู่ทั้งคณะ ตลอดถึงสัญญาติ ต่างต้องแสวงหาและสะสมกำลังอำนาจไว้สู้กันทานกัน^{๕๖}

ดังนั้นมนุษย์จึงเป็นทั้ง 'ผู้แต่งโลกให้งามขึ้นให้บริบูรณ์ขึ้น กว่าที่เป็นมาโดยธรรมดา...(และ)...เป็นผู้ทำลายโลกให้ ยับเยิน...'^{๕๗} ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามัคคีและความเป็น ศัตรูของมนุษย์ซึ่งกันและกัน

อย่างไรก็ตาม แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ของ ธรรมยุติกนิกายในกลุ่มที่สองจะเน้นในพลังความ สามารถของมนุษย์ เพื่อการดำเนินชีวิตในทางที่เป็น ประโยชน์แม้จะต้องตายไปก็ตาม ควรตายในทางที่

นักปราชญ์สรรเลริญ ไม่ควรที่จะฆ่าตัวตายเพราะถือว่าเป็นการกระทำของคนลึนคิด จะเป็นที่ดูหมิ่นแก่คนทั้งหลายและทำให้เกิดความอับอายขายหน้าแก่ตระกูลและพวกพ้อง ดังนั้นเมื่อเกิดมาเป็นคนจะต้องไว้อภัยเสีย แม้ว่าจะตกทุกข์ได้ยากสักเพียงไรก็ตาม^{๕๔} และโดยเหตุที่มนุษย์มีความรู้ความสามารถทำให้มนุษย์มีความแตกต่างไปจากสัตว์ดิรัจฉาน^{๕๕} อันเป็นเหตุทำให้มนุษย์มีชาติสูงสุดกว่าสัตว์อื่น ๆ และพิเศษสุดกว่าดิรัจฉาน มนุษย์จึงควรที่จะตั้งอยู่ในhiriและโอตตปเป^{๕๖} และควรมีธรรมอันชอบของมนุษย์อันได้แก่ความเมตตา กรุณา^{๕๗} ด้วยเหตุที่มนุษย์มีชาติสูงสุดกว่าสัตว์อื่น ๆ แล้วจึงควรที่จะบำเพ็ญกุศลก่อสร้างกองกุศล ประพฤติความดีความชอบให้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น^{๕๘} จะเห็นได้ว่าวัตถุประสงค์ที่กล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับความสามารถของมนุษย์เพื่อให้มนุษย์สามารถที่จะต่อสู้กับอุปสรรคและทำตนให้เป็นประโยชน์ทั้งกับตนเองและผู้อื่น อันเป็นวิถีทางที่จะดำเนินชีวิตในท่ามกลางสภาพความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ด้วยดี

กล่าวได้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ของธรรม-ยุติกนิกายทั้งสองกลุ่มต่างก็มีแนวความคิดที่เน้นในพลังความสามารถของมนุษย์เป็นสำคัญ และในขณะเดียวกันการอธิบายเกี่ยวกับมนุษย์ทั้งในแง่ของความแตกต่างและองค์ประกอบของมนุษย์ก็ยังคงอธิบายตามแนวความเชื่อดั้งเดิม แต่ก็เป็นกรอธิบายในลักษณะของความเป็นเหตุเป็นผล จะแตกต่างกันในแง่ที่กลุ่มที่สองได้ผสมผสานความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ในการให้คำอธิบายเกี่ยวกับมนุษย์ได้อย่างสอดคล้องกลมกลืนไม่ขัดแย้งกัน

แนวความคิดเรื่องเป้าหมายของชีวิต

ในขณะที่ธรรมยุติกนิกายอยู่ในระยะแรก ๆ ของการก่อตั้ง สภาพสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ทำให้แนวความคิดเรื่องเป้าหมายของชีวิตที่เคยมุ่งอยู่ที่ชาติหน้า การทำความดีเพื่อประโยชน์ในชาติหน้าเป็นสำคัญนั้น

ค่อย ๆ ลดลงไป ทั้งนี้เพราะปัจจัยจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านการค้าและการติดต่อกับประเทศตะวันตกที่จะยังผลให้ประชาชนมีชีวิตที่พุ่มเฟิย มีโอกาสที่จะบริโภคของจากต่างประเทศได้มากขึ้น^{๕๙} ประกอบกับการรับอิทธิพลตะวันตกทางด้านความรู้วิทยาการและแนวความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล ทำให้แนวโน้มที่จะปฏิเสธเรื่องชาติหน้ามีมากขึ้น^{๖๐} ในสภาวะความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมดังกล่าวนี้ แนวความคิดของธรรมยุติกนิกายเรื่องเป้าหมายของชีวิตจึงเน้นการมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมในชาตินี้ แนวคำสอนจะเน้นในวิถีทางที่จะทำให้บุคคลในสังคมสามารถดำเนินชีวิตที่ดีมีความสุขอันเป็นผลที่สามารถพบได้ในชาตินี้ แต่ผู้นำธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกจะเน้นในเรื่องของปัจเจกบุคคล แต่ในกลุ่มที่สองจะเน้นถึงสังคมส่วนรวม กล่าวคือ

ในกลุ่มแรกวิธีการที่จะบรรลุเป้าหมายการมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมในชาตินี้นั้นประกอบไปด้วยองค์ประกอบหลายอย่างคือ บุคคลในสังคมพึงประพฤติตนด้วยการเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกัน นั่นคือต้องมีความเมตตา กรุณา เพราะถ้าหากไม่มีความเมตตา กรุณาต่อกันแล้ว โลกก็จะพึงฉิบหาย^{๖๑} รู้จักการให้ทาน รักษาศีล ๕ โดยเฉพาะการรักษาอยู่ในศีล ๕ จะยังผลให้ผู้ประพฤตินี้มีชีวิตที่เป็นสุขไม่เดือดร้อนเป็นทุกข์ เช่น ถ้าหากงดเว้นจากการประพฤตินิดในสตรีที่มีเจ้าของแล้วก็จะทำให้ไม่มีศัตรูปองร้าย ไม่เป็นถ้อยเป็นความ แต่ถ้าประพฤตินิดในสตรีที่มีเจ้าของก็จะทำให้มีศัตรูปองร้าย ถูกทำร้ายร่างกายและมักจะเป็นถ้อยเป็นความต้องถูกจองจำ ไซ้ตรวจให้ได้รับความลำบากเป็นทุกข์^{๖๒} ดังนั้นควรที่จะ 'ยินดีแต่ในภรรยาของตนผู้เดียว ไม่มักมาก'^{๖๓} นั่นคือสนับสนุนให้มีภรรยาเดียว การประพฤตินอนอยู่ในศีล ๕ จึงเป็นแนวทางที่จะทำให้แต่ละคนมีชีวิตในสังคมได้อย่างเป็นสุข

นอกจากนี้แล้วการที่จะมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมได้นั้น ยังจะต้องรู้จักประมาณตนเอง คือ 'อย่าเป็นคนตะเกียกตะกายเหยยตามเขาและยกตนข่มท่าน...อย่าเป็นคน

ยาท่านผู้อื่น เห็นท่านมั่งมีแล้วอย่าได้ริษยาท่าน"^{๔๔} รู้จักพอใจในสิ่งของที่ตนมีอยู่แล้วก็จะทำให้เป็นสุข ราะไม่ต้องมาเป็นทุกข์ในการแสวงหาในสิ่งที่ตนไม่มี จะนำมาสู่การประพาศิวิตในมิจจาชีพ^{๔๕} และที่สุดก็จะนำมาซึ่งความทุกข์

ในการประกอบกิจการงานนั้นจะต้องคุ้มครองรักษา พรมณ์มีกัลยาณชนเป็นมิตรสหาย มีความขยันหมั่นเพียร เลี้ยงชีวิตให้พอดีกกับพรมณ์ที่หามาได้^{๔๖} ไม่ควรที่ ก่อหนี้ซึ่งจะทำให้เป็นทุกข์เดือดร้อน เพราะถูกเจ้าของ พรมณ์มาทวงพิงประพาศิวิตตนอยู่ในอุฏฐานสัมปทาอารักขา รักษาสัมปทา อย่าให้เป็นผู้จนยาก อย่าให้ต้องกู้ยืม พรมณ์ท่านผู้อื่น^{๔๗} นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการคบมิตรซึ่ง รหสิณนี้ให้ไกลในมิตรเทียม และควรคบหามิตรแท้ ราะจะทำให้มีความเจริญช่วยอุปการะเกื้อหนุน และ ปรบรเทาทุกข์^{๔๘}

แนววิถีที่จะบรรลุถึงเป้าหมายการมีชีวิตที่ดีในสังคม ชาตินี้นั้นสมเด็จพระสังฆราช (สา) ยังทรงมี วมความคิดที่เน้นในความสัมพันธ์ของบุคคลต่างๆ ใน คมโดยให้แต่ละคนในสังคมพึงตระหนักในหน้าที่ของตน ะเน้นหน้าที่ของคนในหน่วยย่อยของสังคม เช่น ำที่ของบุตรที่พึงมีต่อบิดามารดา และหน้าที่ของ ามารดาที่พึงมีต่อบุตร หน้าที่ของสมณพราหมณ์ต่อ ทั่วไประหว่าง และหน้าที่ของคนทั่วไปต่อสมณพราหมณ์ ้นการเน้นในหน้าที่ของบุคคลที่พึงมีต่อคนอื่น ๆ ใน คมซึ่งจะช่วยจรรโลงสังคมให้มีความสุขและนำมา วมสุขในโลก^{๔๙} รวมทั้งเจริญด้วย อายุ วรรณ ะริยศ^{๕๐} ตลอดจนมีความเจริญตลอดไป เมื่อ ะพฤติปฏิบัติในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่มารดา าร สมณพราหมณ์ และมีความคำนับนอบน้อมต่อ ญ์ในตระกูล^{๕๑}

จะเห็นได้ว่าแนวความคิดเรื่อง เป้าหมายของชีวิต วมแนวคิดของธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกจะเน้นวิถี ร์ที่จะบรรลุเป้าหมายของชีวิต ด้วยการเน้นข้อปฏิบัติ

ของปัจเจกบุคคล เช่น การให้ทาน การรักษาศีล ๕ การ ะถือเพื่อแผ้วถางด้วยความเมตตากรุณา การรู้จักเมตตา กรุณา การรู้จักประมาณตนเอง พพอใจในสิ่งที่ตนมี การ ู้จักประกอบกิจการงานและการคบมิตร และการปฏิบัติ ในหน้าที่ของตน อันเป็นแนวทางที่จะนำมาสู่การมีชีวิต ีชีวิตที่ดีในสังคม เพราะเมื่อแต่ละคนปฏิบัติตามข้อ ปฏิบัติดังกล่าวแล้วทำให้สังคมมีความสุขสงบสุข ย่อมส่งผล ใ้บุคคลในสังคมมีความสุขด้วยเช่นกัน ซึ่งเป็นการเน้น ากจุดเล็กๆ ในสังคมเพื่อที่จะขยายออกไปในวงกว้าง

การที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกทรงเน้นที่การ ะประพฤติตนของปัจเจกบุคคลเพื่อผลดีที่จะตกแก่บุคคล ันเอง ยังไม่เน้นสังคมส่วนรวม น่าจะเป็นเพราะในช่วง ึ่งผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกมีพระชนม์อยู่นั้นสังคม ัไทยยังเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก และแม้ว่าระบบไพร่จะ ่อนคลายลงกว่าเดิมแต่ระบบนี้ก็ยังคงเป็นหลักในการ ังคระเบียบและควบคุมสังคม แนวความคิดในการที่จะ ะบรรลุเป้าหมายของชีวิตจึงเน้นที่ตัวบุคคลด้วยการปฏิบัติ ุตนให้เป็นคนดีของสังคม เช่นไม่มีความทะเยอทะยาน ามผู้ที่มีฐานะสูงกว่า รู้จักประมาณตนเอง พพอใจในสิ่งที่ ุตนมีไม่โอ้อวดในความร่ำรวยของผู้อื่น ควรที่จะมีความ ะถือเพื่อแผ้วถางเมตตา กรุณา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การที่ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเน้นในเรื่องของความ ัมพันธ์ของบุคคลในสังคมระหว่างบิดามารดากับบุตร และสมณพราหมณ์กับประชาชน ตลอดจนการเลือก ะคบมิตร นั้นอาจเป็นเพราะว่าสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงมีพระชนมายุมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ จึงทรงมี ะประสบการณ์สภาพสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไปโดย ะเฉพาะจากการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของพระ- ะบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการนำเอาระบบ ะราชการสมัยใหม่เข้ามาใช้ ความสัมพันธ์ของบุคคลใน ังคมมีความเปลี่ยนแปลงและซับซ้อนมากขึ้น จึงเป็น ะสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเน้น วมความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม แต่ก็เน้นในวงแคบ ึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเท่านั้น ซึ่งสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเน้นความสัมพันธ์
ของบุคคลในสังคมทั้งหลายในระดับของรัฐหรือชาติ
ดังจะกล่าวต่อไป

สำหรับแนวความคิดเรื่องเป้าหมายของชีวิตของ
ธรรมยุติกนิกายในกลุ่มที่สอง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้หน้านั้น ทรงมีแนว
ความคิดที่เน้นการมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมในชาตินี้เช่นกัน
วิธีการที่จะนำไปสู่เป้าหมายของชีวิตดังกล่าวนี้ จะเน้น
เรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลทุก ๆ คนในสังคมอันเป็น
องค์ประกอบร่วมกันที่จะช่วยสร้างสรรค์สังคมให้มีความ
สงบสุข ทั้งนี้สืบเนื่องจากสภาพความเปลี่ยนแปลงใน
ระบบโครงสร้างของสังคมซึ่งประกอบไปด้วยชนชั้น
ต่าง ๆ ในสังคมคือ พระมหากษัตริย์ เจ้า ขุนนาง ไพร ทาส
มาสู่โครงสร้างทางสังคมแบบใหม่ ซึ่งประกอบไปด้วย
ชนชั้นผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ข้าราชการ
และชนชั้นผู้ถูกปกครองอันได้แก่ประชาชน (เสรีชน)
โดยทั่ว ๆ ไป ที่ประกอบอาชีพต่าง ๆ กัน เป็นการปรับ
ฐานะของไพร่และทาสมาสู่ความเป็นพลเมืองของชาติ
อันอยู่ภายใต้การควบคุมสังคมแบบใหม่คือระบบบริหาร
ราชการที่รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและระบบกฎหมาย
สมัยใหม่ ยังผลให้ความสัมพันธ์มีความซับซ้อนมากขึ้น
ไปกว่าเดิมจากที่เคยมีความสัมพันธ์ในสังคมระดับย่อยเช่น
ระหว่างบุตรกับมารดา บิดา พระสงฆ์กับประชาชน นาย
กับบ่าว มาสู่ความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่เช่น ระหว่าง
นายจ้างกับลูกจ้าง ผู้ใหญ่กับผู้ย่อย พระมหากษัตริย์
กับพลเมืองในรัฐ เป็นต้น

ในการเน้นความสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมนี้
จะเน้นถึงหน้าที่ของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมที่พึงปฏิบัติ
ปฏิบัติร่วมกัน นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์มาจนถึงประชา-
ชนทั่วไป กล่าวคือ พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ใน
การปกครองประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้าและมี
ความสงบสุขด้วยการประพฤติอยู่ในทศพิธราชธรรม
จักรวรรดิวัตร สังคหวัตร^{๑๐๖} ส่วนประชาชนพลเมือง

พึงมีหน้าที่ให้ความจงรักภักดี ซื่อสัตย์ ขยันหมั่นเพียร
ในการประกอบอาชีพ เลี้ยงชีพอากร และตั้งอยู่ใน
ความสงบ เพื่อทำให้บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรือง^{๑๐๗}
อันเป็นหน้าที่ของพลเมืองที่ดี นอกจากนี้แล้วได้เน้นถึง
หน้าที่ระหว่างบิดามารดาต่อบุตร สามิต่อภรรยา ครูกับ
ลูกศิษย์นายกับบ่าวการคบมิตรและพระภิกษุกับประชาชน
ซึ่งจะทำให้สังคมมีความมั่นคงและก้าวหน้า เช่น บิดา
มารดามีหน้าที่ในการสั่งสอนอบรมให้ความรู้ แนะนำ
ทางที่ดีให้กับบุตร^{๑๐๘} ก็จะทำให้บุตรนั้นเป็นพลเมืองที่ดี
ไม่ก่อให้เกิดปัญหาในสังคม หรือครูมีหน้าที่ในการให้
ความรู้วิชาการแนะนำในทางที่ดี^{๑๐๙} จะทำให้ศิษย์เป็น
คนที่สามารถดำรงตนอยู่ในสังคมได้ด้วยดีในการประกอบ
อาชีพการงาน

นอกเหนือไปจากการเน้นถึงความสัมพันธ์ของ
บุคคลต่าง ๆ ในสังคมแล้วยังได้เน้นถึงข้อปฏิบัติที่ทุกคน
พึงยึดถือที่จะนำมาสู่การมีชีวิตที่ดีในสังคม นั่นคือ
การประพฤติตนอยู่ในศีล ๕ ซึ่ง “เป็นบันทัดสำหรับให้
คนประพฤติความดีได้คงที่...เป็นประโยชน์แก่กันและ
กัน”^{๑๑๐} และการประพฤติตนอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐
ประการก็จะนำมาซึ่งความสุขในปัจจุบันและภายหน้า^{๑๑๑}
รวมทั้งมีหิริและโอตตปเปอีกด้วย^{๑๑๒}

ดังนั้นวิธีการที่จะบรรลุถึงเป้าหมายของชีวิตในการ
มีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมในปัจจุบันนี้ตามแนวความคิด
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
คือ การเน้นในหน้าที่ของบุคคลทั้งต่อตนเองและต่อ
สังคมส่วนรวม ด้วยการตระหนักในหน้าที่ของตนต่อ
ความสัมพันธ์ในสังคมและข้อปฏิบัติของตนที่พึงประ-
พฤติปฏิบัติ อันจะนำมาซึ่งสังคมที่มีความสงบสุขและ
บุคคลในสังคมก็จะมีมีความสุขซึ่งเป็นเป้าหมายของวิถี
การดำรงชีวิตที่ดีในสังคม

อนึ่ง นอกจากจะเน้นการมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคม
ปัจจุบันแล้ว ผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรก ยังได้กล่าวถึง
การบรรลุเป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตคือการบรรลุ

นิพพานด้วย ผู้ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายเมื่อเสด็จขึ้น
ครองราชย์แล้วได้ทรงยืนยันการมีอยู่จริงของสภาวะ
นิพพานว่า

‘พระนิพพานคงจะมีเป็นแท้ ด้วยว่าท่านพรตมา
มากกว่ามาก ในหนังสือสีแดงไว้ว่า พระพุทธเจ้า
ท่านรู้ท่านเห็นพระนิพพาน แล้วท่านสั่งสอนให้คนอื่น ๆ
ปรนนิบัติตามแล้วแลได้รู้ได้เห็นมามากกว่ามาก ยิ่งกว่า
หมื่นแสน จึงเชื่อได้ว่าเห็นจะมีเป็นแท้’^{๑๑๓}

อย่างไรก็ตาม การอธิบายเรื่องนิพพานก็มุ่งเพียงเพื่อให้
ประชาชนประพฤติดนอยู่ในความดีเท่านั้น^{๑๑๔} ถึงแม้
จะเชื่อว่าการบรรลุนิพพานเป็นเรื่องที่เป็นไปได้แต่ผู้นำ
ธรรมยุติกนิกายทรงตระหนักดีว่า ‘ธรรมอันนี้บุคคลเห็น
ยาก ยากที่จะเห็น’^{๑๑๕} ทั้งนี้เพราะตระหนักในความจริง
ว่า ‘สัตว์ทั้งหลายย่อมติดอยู่ ข้องอยู่ ณ กามคุณ
ทั้งหลาย’^{๑๑๖} ส่วนพระภิกษุสงฆ์นั้นก็สามารถจะบรรลุ
นิพพานได้เมื่อได้ศึกษาธรรมจนเข้าใจ แล้วหมั่นพิจารณา
ระสับการณทางจิต คือสุข ทุกข์ อุเบกขา จนสิ้น
ปาทาน และปราศจากความยึดมั่นถือมั่น^{๑๑๗} แต่
นำธรรมยุติกนิกายก็ทรงระบุด้วยว่า

‘คนที่รู้ธรรมนั้นก็ได้แก่คนที่ได้มรรคได้ผลรู้พระ-
นิพพานก็แต่ว่าทุกวันนี้ไม่มีคนเช่นนั้นแล้วมีแต่คนที่รู้
ยัตติธรรมคือข้อปรนนิบัติสำหรับจะให้รู้พระนิพพาน’^{๑๑๘}
สำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ-
วโรรสนั้นทรงกล่าวถึงนิพพานในฐานะที่จะแสดงให้เห็น
งที่มา ธาตุศัพท์และวิถีทางของนิพพาน^{๑๑๙} มิได้
จงกล่าวเพื่อจุดมุ่งหมายในการบรรลุเป้าหมายของชีวิต
นั้นจึงสรุปได้ว่า แนวความคิดเรื่องเป้าหมายของ
ชีวิตที่มุ่งไปสู่นิพพานของผู้นำธรรมยุติกนิกายเป็นไป
เพื่อให้ประชาชนประพฤติดนอยู่ในความดีเพื่อประโยชน์
ชาตินี้ มิใช่เพื่อให้มุ่งบรรลุนิพพานจริงๆ

แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์

รัฐและกษัตริย์ในแนวความคิดของผู้นำธรรมยุติก-
นิกายมีลักษณะผสมผสานระหว่างแนวความคิดจาก

พุทธศาสนากับแนวความคิดใหม่ ซึ่งแต่เดิมแนวความคิด
เกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์นี้เป็นแนวความคิดที่มาจาก
พุทธศาสนาล้วน ๆ ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายรัฐแบบจักร-
วรรดิและมีราชาธิราชปกครอง ต่อเมื่อได้มีการติดต่อกับ
ตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัว อันจะมีผลกระทบต่องานทัศน์แนวความคิด
ของชนชั้นนำในเรื่องของรัฐและกษัตริย์ที่พุทธศาสนา
ไม่สามารถที่จะอธิบายปรากฏการณ์ในสังคมได้ทั้งหมด
จนกระทั่งเกิดความเปลี่ยนแปลงในการอธิบายที่จะ
แยกแยะระหว่างเรื่องทางโลก และทางธรรมออกจากกัน ใน
แง่นี้วชิรญาณภิกษุผู้นำธรรมยุติกนิกายจึงได้อธิบายรัฐ
และกษัตริย์ทั้งจากแนวความคิดทางพุทธศาสนา และ
จากการเพิ่มเติมแนวความคิดใหม่เข้าไปผสมผสานกับ
แนวความคิดทางพุทธศาสนา กล่าวคือ แนวความคิด
ทางพุทธศาสนายังคงสามารถที่จะใช้อธิบายได้ในเรื่อง
ของการมีผู้นำในการปกครองหมู่ชน (ประเทศ) ตาม
แนวความคิดเรื่องสมมุติราชที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรม-
ศาสตร์^{๑๒๐} อันเป็นแนวความคิดที่ให้ความสำคัญ
ความจำเป็นที่จะต้องมิผู้นำปกครองหมู่ชนเพื่อให้เกิด
ความสงบสุข ซึ่งถ้าหากหมู่ชนใดไม่มีผู้นำปกครองแล้ว
ย่อมนำมาซึ่งความวิบัติพินาศของหมู่ชนนั้น ๆ และผู้นำ
ปกครองหมู่ชนนั้นจะต้องเป็นผู้นำที่มีอำนาจเด็ดขาด
‘เป็นผู้ชี้ขาดตัดสินผิดชอบ’^{๑๒๑}

นอกจากนี้ความคิดทางพุทธศาสนายังสามารถนำ
มาใช้ในการอธิบายการตัดสินคดีความว่าผู้ที่ทำหน้าที่
ตัดสินคดีความไม่สามารถที่จะทำหน้าที่ของตนในการ
ตัดสินได้อย่างยุติธรรม ทั้งนี้เพราะ ‘ในจิตสันดานของ
คน ความชั่วก็ย่อมมีความดีก็ย่อมเป็น ก็ความที่เห็น
ยุติธรรมผิดชอบและอุบายที่จะประกอบรักษายุติ-
ธรรมนั้นก็เป็นความดีของใจคนอยู่แล้ว ก็อคติ ๔
ประการนี้ก็ยังคงเป็นความชั่วมาติดอยู่แก่ใจคน’^{๑๒๒} อคติ
๔^{๑๒๓} จึงเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ไม่สามารถรักษาความ
ยุติธรรมในการตัดสินคดีความได้ วชิรญาณภิกษุจึงทรงมี
พระราชดำริว่า การที่จะรักษาความยุติธรรมได้นั้นจะ

ต้องมีกฎหมายเพื่อเป็นแบบแผนในการพิพากษาความ และจะต้องมีภาษาและหนังสือเพื่อเป็นคำถามและเป็นแบบใช้เขียนกฎหมาย เขียนใบฟ้อง คำให้การ คำพยาน คำปรึกษา ชี้อาต ไบยอมคำสาบานและทานบน^{๑๒๔} อันเป็นการนำเอาแนวความคิดที่ได้รับจากอิทธิพลตะวันตกเข้ามาใช้ในกระบวนการศาลและกฎหมายเพื่อเป็นหลักเกณฑ์ในการรักษาความยุติธรรมด้วยแบบแผนที่เป็นรูปธรรมตามประสบการณ์ นับเป็นการนำเอาสถาบันเข้ามาแทนตัวบุคคล

แนวความคิดทางพุทธศาสนาที่จะนำมาใช้อธิบายถึงวิธีการที่จะทำให้รัฐบรรลุความก้าวหน้า (หรือความเจริญ) ได้นั้น จะต้องนิยามพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ ซึ่งพระมหากษัตริย์จะต้องประกอบไปด้วยคุณธรรม (คุณสมบัติ) ต่างๆ ดังนี้ คือทศพิธราชธรรม จักรวรรดิ-วัตร สังคหวัตถุ อันเป็นคุณสมบัติที่พึงมีของพระ-มหากษัตริย์ นอกจากนี้แล้วยังจะต้องประกอบไปด้วยประชาชนที่เป็นพลเมืองที่มีลักษณะต่างๆ ดังนี้คือ รักษา ศีล ๕ ประพฤติในกุศลกรรมมด ๑๐ ละอกุศลกรรมมด ๑๐ ประพฤติในพรหมจริยะ ๑๐ และละเว้นในอกุศลธรรม ๔๕^{๑๒๕} จะเห็นได้ว่า คุณสมบัติของพระมหากษัตริย์และพลเมืองนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกัน 'คนดี' ตามคติพุทธศาสนา อันเป็นการนำเอาความคิดทางพุทธศาสนามาใช้เพื่ออธิบายวิธีการที่จะบรรลุความก้าวหน้าของรัฐตามแนวความคิดของผู้นำธรรมยุติกนิกาย

แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของวชิรญาณ-ภิกษุ นอกเหนือจากการนำเอาแนวความคิดทางพุทธศาสนา มาตีความใหม่แล้ว ยังมีแนวความคิดการปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอันเป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบบริหารราชการสมัยใหม่ นั่นคือ การใช้ อำนาจปกครองบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น ดังที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ในบ้านเรือนที่มีคนมากก็ย่อมมีผู้ใหญ่หนึ่งฤาสองสามเป็นผู้บังคับให้ผู้อยู่ในอำนาจ ผู้อยื่นต้องกลัว แลบ้านหนึ่งต้องมีนายบ้าน แขวงหนึ่งก็ต้องมีนายแขวงต่อๆ กัน

ขึ้นไปจนถึงเมืองหนึ่งต้องมีเจ้าเมือง อาณาจักรหนึ่งต้องมีเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ชี้ขาดตัดสินคดีชอบ...^{๑๒๖}

สำหรับแนวความคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์และสมเด็จพระสังฆราช (สา) ที่เกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์นั้นเป็นแนวความคิดที่สนับสนุนการมีผู้นำที่มีอำนาจเด็ดขาดที่จะปกครองประเทศโดยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงมีแนวความคิดที่เกี่ยวกับราชวงศ์ในการสืบราชสมบัติ เช่นทรงพระนิพนธ์ว่า 'พระวงศ์ทรงสืบเชื้อยืนานาน...' ^{๑๒๗} หรือ 'สืบเนืองวงศ์กษัตริย์แม้สี่ถ้วนรัชกาล' ^{๑๒๘} และกษัตริย์นั้นจะต้องมีคุณสมบัติ คือมีความสามารถในการบริหารการปกครองประเทศ ^{๑๒๙} อันเป็นคุณสมบัติที่พิสูจน์ความเป็นผู้มีบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ เพื่อสร้างความชอบธรรมที่สามารถพบได้ตามประสบการณ์เหมือนเช่นในกรณีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพิสูจน์ความสามารถของพระองค์ในการประกอบกิจการ และแสวงหาความรู้ ในขณะที่ทรงผนวช^{๑๓๐} จนทำให้พระองค์ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ปกครองประเทศสืบต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงมีแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่ให้ความสำคัญสนับสนุนสร้างความชอบธรรมให้กับพระมหากษัตริย์โดยเน้นคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ที่มีความสามารถที่จะดำเนินรัฐธรรมาภิบาลนโยบายตามสถานการณ์สภาพแวดล้อม และยังคงมีคุณสมบัติที่ตั้งอยู่ในสังคหวัตถุ นั่นคือ จะต้องมีความประพฤติที่แสดงให้ปรากฏทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศ^{๑๓๑}

จะเห็นได้ว่าลักษณะแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของผู้นำธรรมยุติกนิกายในกลุ่มแรกนั้นมีความแตกต่างกันไป โดยที่วชิรญาณภิกษุทรงมีพระราชดำริที่เกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์อย่างเด่นชัดซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างแนวความคิดทางพุทธศาสนาด้วยการตีความใหม่ในการสร้างรัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เน้นใน

ระปรีชาสามารถและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ และการยอมรับในแนวความคิดที่มีรัฐหลายรัฐในโลก ซึ่งในแต่ละรัฐจะมีผู้นำในการปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐเหล่านั้นอาจจะเป็นทั้ง 'ขึ้นแก่กันบ้าง มีขึ้นแก่กันบ้าง'^{๑๓๒} อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการยอมรับประเทศต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกและตระหนักถึงการเข้าครอบครองประเทศอื่นเป็นอาณานิคม โดยประเทศตะวันตก ส่งผลให้เน้นในความสามารถของพระมหากษัตริย์ในการปกครองประเทศจนรักษาความในอิสระไว้ได้ เช่น ด้วยการดำเนินปฏิรูปฐานปาลนโยบายสร้างความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก เป็นต้น แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์และสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้นเป็นแนวความคิดที่สนับสนุนแนวความคิดของวชิรญาณภิกขุ และเน้นการสร้างความยอมรับของพระมหากษัตริย์ที่มาจากความสามารถรวมทั้งมีคุณสมบัติตามคติของพุทธศาสนา^{๑๓๓}

กล่าวโดยสรุปว่า แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของผู้นำธรรมยุติกนิกายกลุ่มแรกเป็นแนวความคิดที่ผสมผสานระหว่างแนวความคิดทางพุทธศาสนาและแนวความคิดใหม่ ซึ่งพัฒนามาขึ้นมาจากประสบการณ์ที่เป็นจริง การมีรูปแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยความเจริญก้าวหน้าและความสงบสุขเป็นเป้าหมายของรัฐ และการเป็นคนดีตามคติทางพุทธศาสนาของกษัตริย์และพลเมือง รวมทั้งการปกครองที่ให้ความสำคัญกับสถาบันมากขึ้น เช่น สถาบันตุลาการ ซึ่งประกอบด้วย ศาล กฎหมาย กระบวนการพิจารณาคดี เป็นต้น^{๑๓๔}

สำหรับแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้น ในแนวความคิดที่มีความสืบทอดจากกลุ่มแรก คือ ในรูปแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ดำเนินการปกครอง กล่าวคือ ให้ความสำคัญต่อพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำของประเทศโดย

เปรียบเทียบว่าเป็น 'เหมือนสี่สัของชาติ'^{๑๓๕} ที่เป็นผู้ควบคุมให้กิจการต่างๆ ดำเนินไปด้วยดีทั้งในส่วนของรัฐบาลและราษฎรเหมือนกับการที่ศีรษะทำหน้าที่ควบคุมระบบต่างๆ ภายในร่างกาย ถ้าหากขาดศีรษะแล้ว ร่างกายย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ เช่นเดียวกันถ้าหากขาดพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้นำของมหาชนชนหมู่นั้น ก็มิอาจตั้งอยู่ได้เช่นกัน^{๑๓๖} นอกจากนี้แล้วการมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขปกครองประเทศยังแสดงให้เห็นถึงความเป็นอิสระเป็นเอกราชของประเทศนั้นๆ โดยให้ความหมายว่า 'ผู้ปกครองมหาชนในแคว้นหนึ่งหรือในประเทศที่ตั้งเป็นอิสระอยู่ตามลำพังไม่ต้องอิงอาศัยมหาชนอื่นเรียกว่า พระราชา'^{๑๓๗} นั่นคือประเทศที่เป็นอิสระโดยมากมักจะมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและการมีพระมหากษัตริย์มีความสำคัญ นอกเหนือไปจากการเป็นผู้ทำหน้าที่ในการบริหารประเทศแล้วยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงฐานะและเกียรติภูมิของประเทศเพราะ 'ทำให้มีอำนาจเป็นที่นับถือและยำเกรงของชาติอื่น'^{๑๓๘} และ 'ไทยมีหน้ามีตาเทียมเขาก็เพราะมีพระราชาของตนเอง'^{๑๓๙} และยังเป็นผู้ที่ทำหน้าที่คอยปกป้องภัยอันตรายให้กับประเทศ^{๑๔๐} รวมทั้งทำหน้าที่ในการทำสัญญาผูกไมตรีกับพระมหากษัตริย์อื่นๆ^{๑๔๑} จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีความสำคัญที่จะดำรงรักษาเอกราชของชาติบริหารปกครองประเทศให้อยู่ในความสงบสุขและยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงเกียรติภูมิของชาติให้ทัดเทียมนานาประเทศ ดังนั้นรัฐในความคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงเป็นรูปแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันมีพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองประเทศ แต่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชภารกิจมาก จึงต้องมีผู้ช่วยในหน้าที่ต่างๆ เพื่อให้การบริหารประเทศเป็นไปโดยสะดวก อันเป็นการบริหารการปกครองประเทศของพระมหากษัตริย์ที่อาศัยระบบราชการเป็นกลไก มีเจ้าหน้าที่รับผิดชอบเฉพาะด้าน เช่น มีเจ้าหน้าที่ระงับวิวาทและลงโทษ (ตำรวจ) ซึ่งเจ้าหน้าที่เหล่านี้ต้องมีผู้ทำหน้าที่ผู้ช่วย

ต่อไปอีก และผู้ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยของพระมหากษัตริย์ในทางปกครองเรียกว่า รัฐบาล^{๑๒} ในลักษณะดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงระบบการบริหารการปกครองประเทศอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากอิทธิพลของตะวันตก ซึ่งแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์นี้เป็นการสร้าง-สรรค์คิดเกี่ยวกับรูปแบบใหม่ขึ้น โดยไม่ได้นำเอาแนวความคิดเกี่ยวกับลักษณะของรัฐและเป้าหมายของรัฐตามแนวความคิดดั้งเดิมของพุทธศาสนามาตีความใหม่

สำหรับแนวความคิดที่เกี่ยวกับเป้าหมายของรัฐของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นแนวความคิดที่มีจุดประสงค์อยู่ที่การรักษาอิสรภาพของชาติให้ยืนยงและมีความรุ่งเรืองสมบูรณ์^{๑๓} รวมทั้งมีความสงบสุขอีกด้วย และวิธีการที่จะบรรลุเป้าหมายของรัฐนั้นจะเป็นการนำเอาแนวความคิดทางพุทธศาสนามาตีความใหม่โดยการเน้นในหน้าที่ของบุคคลต่างๆ ในสังคม กล่าวคือ การที่จะรักษาเอกราชของชาติได้นั้นจะต้องอาศัยความร่วมมือของบุคคลในชาติทั้งสองฝ่ายด้วยกันคือพระมหากษัตริย์และประชาชน โดยที่พระมหากษัตริย์จะต้องประพฤติตนอยู่ในข้อธรรม อันจะทำให้ประเทศมีความเจริญ แต่ถ้าไม่ประพฤติอยู่ในข้อธรรม แล้วจะทำให้ประเทศมีความเสื่อม ข้อธรรมที่กษัตริย์พึงประพฤติปฏิบัติยังคงได้แก่ ทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร^{๑๔} เมื่อพระมหากษัตริย์ประพฤติตนอยู่ในข้อธรรมดังกล่าวนี้ จะทำให้พระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและอาณาประชาราษฎร์ ข้าขอบขัณฑสีมา มีความสวามิภักดิ์ รักใคร่ตั้งใจรับราชการเต็มความสามารถโดยซื่อสัตย์สุจริต ประกอบการค้าขายหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต^{๑๕} ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงควรที่จะประกอบพระราชกรณียกิจโดยรอบคอบให้สมกับเป็นที่ไว้วางใจของคนกลุ่มต่างๆ ^{๑๖} นอกจากนี้พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อคนในรัฐนั้นคือมีหน้าที่ในการปกครองและป้องกันแผ่นดินให้พ้นจากภัยอันตราย ทำนุบำรุงประเทศ รักษาความยุติธรรม (ธรรมสุจริต) และอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา^{๑๗}

ส่วนคนในรัฐนั้นก็จะต้องมีหน้าที่ตั้งอยู่ในความสวามิภักดิ์ ซื่อสัตย์ ตั้งใจประกอบกิจการงานรับราชการเต็มความสามารถ เคารพเชื่อฟังพระราชโองการ ไม่เห็นประโยชน์ส่วนตน^{๑๘} ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถและหมั่นศึกษาหาความรู้ เพื่อที่จะได้ไม่ล้าหลังผู้อื่นในการประกอบกิจการงาน^{๑๙} นอกจากนี้แล้วประชาชนยังต้องทำหน้าที่เสียภาษีให้กับรัฐเพื่อที่จะได้นำเงินเหล่านั้นมาปกครองและป้องกันประเทศ^{๒๐} และจะต้องไม่ทำตนให้เป็นภาระแก่ผู้อื่นโดยไม่จำเป็น เพราะจะทำให้ 'คนอื่นเป็นผู้เสียผลของตนให้'^{๒๑} ที่สำคัญประชาชนจะต้องให้ความร่วมมือกับพระมหากษัตริย์ในการประกอบกิจการต่างๆ^{๒๒} เมื่อประชาชนประพฤติปฏิบัติในหน้าที่ของตนดังกล่าวแล้วนั้นย่อมทำให้พระมหากษัตริย์มีความซื่อตรงและดูแลป้องกันประชาชนเช่นเดียวกัน^{๒๓} การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีแนวความคิดในวิถีทางที่จะบรรลุเป้าหมายของรัฐด้วยการเน้นให้พระมหากษัตริย์และประชาชนซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของรัฐตระหนักในหน้าที่ของตน อันแสดงให้เห็นว่าการดำรงคงอยู่ของรัฐที่จะรักษาความเป็นเอกราชและความเจริญรุ่งเรืองของประเทศไว้ได้นั้น จะต้องอาศัยความร่วมมือจากทั้งสองฝ่ายซึ่งจะให้ความสำคัญของประชาชนในฐานะพลเมืองของชาติมีฐานะเท่าเทียมกันเพื่อสร้างความรักในชาติที่ตนเองมีส่วนร่วมในการประกอบกิจกรรมของชาติและที่ตนเป็นส่วนหนึ่งของชาตินับเป็นการสร้างความรู้รักสามัคคีในหมู่ประชาชนที่มีส่วนตอบสนองแนวความคิดที่สอดคล้องกับนโยบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะสถาปนาความคิดทางการเมืองที่เน้นในชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก พระองค์จึงให้ความสำคัญนโยบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับคำอธิบายทางพุทธศาสนา

ไม่เพียงพอที่จะอธิบายลักษณะและเป้าหมายของรัฐแบบใหม่ได้ จึงจำเป็นที่พระองค์ทรงอธิบายลักษณะและเป้าหมายของรัฐด้วยความรู้จากประสบการณ์ที่เป็นจริง อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังคงใช้คำอธิบายทางพุทธศาสนาบางประการที่ผ่านการตีความใหม่เพื่อเสนอวิถีทางที่จะทำให้สามารถบรรลุเป้าหมายของรัฐในแง่ คุณสมบัติ และหน้าที่ที่กษัตริย์และประชาชนจะพึงประพฤติปฏิบัติ นั้นมีลักษณะเช่นเดียวกันกับที่ปรากฏในคติของพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อธรรมของพระมหากษัตริย์อันได้แก่ ทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร และหน้าที่ของบุคคลในสังคมจะพึงประพฤติปฏิบัติต่อกัน เช่น หน้าที่ของบุตรต่อมารดาบิดา หน้าที่ของมารดาบิดาต่อบุตร หน้าที่ของครูอาจารย์ต่อศิษย์ หน้าที่ของศิษย์ต่อครูอาจารย์ หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ต่อประชาชน หน้าที่ของประชาชนต่อพระมหากษัตริย์ หน้าที่ของมิตรต่อมิตร หน้าที่ของสมณพราหมณ์ต่อประชาชน หน้าที่ของประชาชนต่อสมณพราหมณ์ เป็นต้น ซึ่งหน้าที่ของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมเหล่านี้จะเอื้อต่อการทำหน้าที่ของกษัตริย์และพลเมือง 'ที่ดี' อันเป็นสิ่งที่พึงประสงค์ของสังคม

กล่าวโดยสรุปได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ที่ผสมผสานระหว่างแนวความคิดทางพุทธศาสนาและแนวความคิดที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ในช่วงนั้น อันเป็นแนวความคิดที่คล้ายคลึงกับแนวความคิดของกลุ่มแรก ส่วนเป้าหมายของรัฐในกลุ่มแรกจะเน้นในเรื่องของความเจริญก้าวหน้าของรัฐ แต่ในกลุ่มที่สองจะเน้นทั้งความเจริญก้าวหน้าของรัฐและความเป็นเอกราชของรัฐอีกด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงในสถานการณ์ทางการเมืองกับต่างประเทศ ซึ่งลัทธิอาณานิคมทวีความรุนแรงเป็นอย่างมากในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับวิธีการที่จะบรรลุเป้าหมายของรัฐนั้น ทั้งสองกลุ่มมีวิธีการที่เหมือนกันด้วยการนำเอาคำอธิบาย

ทางพุทธศาสนาที่ผ่านการตีความใหม่เข้ามาใช้เป็นหลักเกณฑ์ที่จะให้ทั้งพระมหากษัตริย์และประชาชนมีลักษณะของคนดีตามคติของพุทธศาสนา แม้ว่าทั้งสองกลุ่มจะใช้วิธีการเดียวกัน แต่ก็ต่างกันในเรื่องของเนื้อหา ซึ่งในกลุ่มแรกจะเน้นพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้นำที่เข้มแข็งเด็ดขาด และมีความรู้ความสามารถประพฤติอยู่ในทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ จักรวรรดิวัตร แต่ในขณะที่กลุ่มที่สองนอกจากจะเน้นพระมหากษัตริย์ที่ประพฤติอยู่ในทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ จักรวรรดิวัตร แล้วยังคงเน้นถึงหน้าที่อื่น ๆ ของกษัตริย์ที่พึงปฏิบัติต่อประชาชนอีกด้วย ในส่วนของประชาชนนั้นในกลุ่มแรกจะเน้นประชาชนที่มีลักษณะของความเป็นคนดีตามคติพุทธศาสนาด้วยการรักษาศีลห้า ประพฤติอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ละอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประพฤติอยู่ในพรหมจรรย์และละจากอกุศลธรรม ๔๕ อย่าง สำหรับในกลุ่มที่สองนั้นยังคงเน้นอยู่ในศีลห้า แต่ก็จะเน้นถึงหน้าที่ที่บุคคลต่าง ๆ ในสังคม ส่วนรวมหรือในรัฐพึงประพฤติปฏิบัติต่อกัน ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมที่มีลักษณะซับซ้อนมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้มีการยกเลิกระบบไพร่ ระบบทาส การขยายการศึกษาตลอดจนการขยายตัวของระบบราชการสมัยใหม่และการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทำให้มีโอกาสนในการเลื่อนฐานะของประชาชนมีมากขึ้น ชนชั้นนำจึงพยายามสร้างและปลูกฝังอุดมการณ์แบบใหม่ดังกล่าวขึ้นในรัฐ

จะเห็นได้ว่า แนวความคิดที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายเน้นในแต่ละเรื่องมีความสัมพันธ์สนับสนุนซึ่งกันและกัน กล่าวคือ จากการที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายเน้นกรรมและผลของกรรมในปัจจุบันหรือชาตินี้ ในการอธิบายพฤติกรรมและความแตกต่างของมนุษย์จะทำให้กรรมเป็นสิ่งที่สามารถควบคุมได้ การดำเนินชีวิตของมนุษย์จะไม่เป็นไปตามกระแสกรรมที่ไม่สามารถควบคุมได้ ซึ่งจะเป็นการเน้นให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในความสามารถ

ศักยภาพของมนุษย์ อันเป็นแนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ ที่มีความสืบเนื่องมาจากแนวความคิดมนุษยนิยมใน สมัยต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้แล้ว การเน้นความคิด เกี่ยวกับกรรมในลักษณะดังกล่าวนี้ยังจะเป็นการรองรับ หรือสนับสนุนการมีวิถีชีวิตที่ดีในสังคมปัจจุบัน ซึ่งจะมี ส่วนกำหนดให้การดำเนินชีวิตในสังคมมีลักษณะของคนดี ตามคติพุทธศาสนา อันจะนำมาซึ่งความสงบสุขของ

สังคมด้วย ลักษณะของความคิดดังกล่าวนี้จะสนับสนุน แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ ทั้งนี้เพราะว่าเมื่อ บุคคลในสังคมดำเนินวิถีชีวิตที่ดีในสังคมด้วยการเป็น คนดี ทั้งกษัตริย์และพลเมืองต่างก็ทำหน้าที่ของตน ทำให้สังคมมีความสุขจะนำมาซึ่งความก้าวหน้าหรือ ความเจริญของรัฐ

การอ้างอิง

๑. ไพโรตตู สายชล วรณรัตน์, 'พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒,' วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕, หน้า ๗๗-๑๐๐.

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คาถาพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๙๗.

๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'การนับถือพระพุทธศาสนา, ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๓๗๘.

๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สาริโตวาทกถา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๖.

๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

๖. เรื่องเดียวกัน.

๗. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'ว่าด้วยการในพระพุทธศาสนา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๒๑.

๘. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๑-๑๒.

๙. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พรหมจริยกถา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๒๙๔.

๑๐. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑-๒.

๑๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สังขิโตวาทกถา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล ที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๗.

๑๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'การนับถือพระพุทธศาสนา' และ 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๓๗๙-๓๘๐. และ ๒-๓.

๑๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมภาสิตสำหรับวิสาขบูชา รวม ๕ คก, (พิมพ์แจกในงานศพ พระศิริโอสวรรย์ (พร รังควร) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า ๔.

๑๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๑๕. เรื่องเดียวกัน.

๑๖. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'การนับถือพระพุทธศาสนา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๓๘๑.

๑๗. สมเด็จพระสังฆราช (สา), รัตนัตถยปริต ๓ กัณฑ์, (พิมพ์แจกในงานปลงศพของขุนนายเล็ก โทณะวณิก ผู้บิดา เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๙) (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๙.

๑๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๙.

๑๙. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๕-๖.

๒๐. 'ปฐมเจดีย์,' หอสมุดวชิรญาณ หมายเหตุ เลขที่ ๑ คู่ที่ ๑๒๑.

๒๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'อุโบสถศีลกลา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๕๖.

๒๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

๒๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คาสรรเสริญพระธรรมวินัย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๖๗-๖๘.

๒๔. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'อุโบสถศีลกลา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๒๓.

๒๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

๒๖. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'ทำวัตรเช้า' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๕.

๒๗. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พระรัตนตรัย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๕๑.

๒๘. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'อุโบสถศีลกลา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๗๙.

๒๙. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๐-๑๑.

๓๐. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'อุโบสถศีลกลา' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๗๙.

๓๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พระรัตนตรัย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๕๙. และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ธรรมวิภาคกลา, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมมารดา ป้อม จอมมารดาของพระราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรอุฎาภรณ์ราชกุมาร เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๙๖) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๙๖) หน้า ๓-๔. และสมเด็จพระสังฆราช (สา), ศัพทสามัญญานุสาสนี, อักกัฏฐปฏิบัติทานุสาสนี, (พิมพ์แจกในการปลงศพของเสวกโทขุนกาญจนาภิเษก (จันทร์ เสมณนิษฐ) ผู้สามี เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๓) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓), หน้า ๒๐.

๓๒. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *สาราทานปริยาย*, หน้า ๗.
๓๓. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *อภิณหปัจเจกชนปาฐ*, (พิมพ์แจกในงานพระเมรุพระเจ้ายวงค์เธอ กรมขุนพิทยลาภ-
พฤติธาดา ณ วัดราชธรรมาศ พ.ศ. ๒๔๕๗) (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์ : ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, ๒๔๕๗), หน้า ๑๐.
๓๔. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *สาราทานปริยาย*, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ศีลาจารย์ เมื่อ
ปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๑๑.
๓๕. สายชล วรรณรัตน์, 'ผลกระทบของหมอบรัดเลย์ต่อสังคมไทย' *หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย*, หน้า ๒๐-๒๕.
๓๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สังฆิโตวาท' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕*
ภาค ๒, หน้า ๑๐.
๓๗. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, *กรรมวิภาคกถา*, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมมารดา
ป้อม จอมมารดาของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรุดิอาภรณ์ราชกุมาร เมื่อปีชด พ.ศ. ๒๔๖๙) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓-๔.
๓๘. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *พระสุพุทธ*, หน้า ๓-๔.
๓๙. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *สาราทานปริยาย*, หน้า ๖.
๔๐. 'พรหมจริยเทศนา' หอสมุดวชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ ๖ ตู้ ๑๒๑.
๔๑. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๖.
๔๒. 'พรหมจริยเทศนา' หอสมุดวชิรญาณ หมูธรรมคดี เลขที่ ๖ ตู้ ๑๒๑.
๔๓. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *สัพพสามัญญานุสาสนี, อุกกัฏฐปฏิปทานุสาสนี*, หน้า ๑๙.
๔๔. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *อภิณหปัจเจกชนปาฐ*, หน้า ๑๘.
๔๕. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๘.
๔๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมวิจารณ์ส่วนปรมัตถปฏิปทาและส่วนสังสารวัฏ*, พิมพ์ครั้งที่
ที่ ๒๔ (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๓-๔.
๔๗. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *วรรณนาพระสูตร*, หน้า ๗๖.
๔๘. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๗๗.
๔๙. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๒๑๔.
๕๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'กรรมกิลเลสกถา' *พระธรรมเทศนา* (พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์
ครบ ๕๐ ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔)
(พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓๑๕-๓๒๑.
๕๑. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๓๒๒.
๕๒. *เรื่องเดียวกัน*.
๕๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'กรรมกิลเลสกถา' *พระธรรมเทศนา*, หน้า ๓๒๒.
๕๔. *เรื่องเดียวกัน*.
๕๕. กรรมมี ๑๒ ประเภทคือ
หมวดที่ ๑ ให้ผลตามคราว

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้
๒. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
๓. อปฺปายเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ
๔. อโหสิกรรม กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว

หมวดที่ ๒ ให้ผลตามกิจ

๕. ชนกกรรม กรรมแต่งให้เกิด
๖. อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน
๗. อุปปีฬกกรรม กรรมบีบคั้น
๘. อุปฆาตกกรรม กรรมตัดรอน

หมวดที่ ๓ ให้ผลตามลำดับ

๙. คุรุกรรม กรรมหนัก
๑๐. พหุลกรรม กรรมชิน
๑๑. อาสันนกรรม กรรมเมื่อจวนเจียน
๑๒. กตัตตกรรม กรรมลัภว่าทำ

๕๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕*. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๙.

๕๗. เรื่องเดียวกัน.

๕๘. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕*. (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๓๐.

๕๙. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'วิปัสสนากัมมัฏฐาน' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑*, หน้า ๒๗๖-๒๗๗.

๖๐. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *กถามรรคพิเศษ ๓ กัณฑ์*, หน้า ๑๙.

๖๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พรหมจริยกถา' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑*, หน้า ๓๐๘.

๖๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕.

๖๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พรหมจริยกถา' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑*, หน้า ๒๙๖-๒๙๗.

๖๔. ประวัตินามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๘๒.

๖๕. พระยารธรรมปริชา (แก้ว), *ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา (ไตรภูมิฉบับหลวง)*, ๓ เล่ม.

๖๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สังฆิไดวาท' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒*, หน้า ๒๑.

๖๗. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'ปฏิจลนูปาทธรรม' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑*, หน้า ๓๒๔-๓๒๕.

๖๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗.

๖๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๑-๓๓๑.

๗๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓.

๗๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คถาธรรมบรรยาย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๐๕.

๗๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คถาธรรมบรรยาย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๐๕.

๗๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

๗๔. เรื่องเดียวกัน.

๗๕. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พระบรมราชาธิวาทภาษามคร' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๗๕.

๗๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สังฆโศวาท' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๙.

๗๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๗๘. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๕-๑๗.

๗๙. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'มนุชยธรรม ๔ ประการ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๑๕.

๘๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อรรถศาสน์และธรรมวิจารณ์. (มหาอำมาตย์ตรี พระยาเทพ-รัตนนรินทร พิมพ์ฉลองคุณพระคุณในการสถาปนากิจศพ คุณหญิงเสนาภุเบศร์ (ขันธ ศรีไชยยันต์) มารดา เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐) (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๑๔๑.

๘๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์ส่วนปรมัตตปฏิบัติและส่วนสังสารวัฏ, หน้า ๓.

๘๒. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วิปัสสนากัมมัฏฐาน วิปัสสาสดกถา และพระติลักขณกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๗.

๘๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วิปัสสนากัมมัฏฐาน วิปัสสาสดกถา และพระติลักขณกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๓๗.

๘๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

๘๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

๘๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วิปัสสนากัมมัฏฐาน วิปัสสาสดกถา และพระติลักขณกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, หน้า ๔.

๘๗. เรื่องเดียวกัน.

๘๘. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีลเบญจธรรม. (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๒๒), หน้า ๑๒.

๘๙. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'มนุชยวิทยา' พระนิพนธ์ต่างเรื่อง, หน้า ๔๒๑.

๙๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'หิริและโอตตปโปะ' ธรรมคดี, หน้า ๒๕๓.

๙๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'กรรมกิเลสกถา' พระธรรมเทศนา, หน้า ๓๑๖.

๙๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๘.

๙๓. นิธิ เอียวศรีวงศ์, *วัฒนธรรมกรรมพิธีกรรมกรรมต้นรัตนโกสินทร์*, หน้า ๑๑๙.
๙๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*, (กรุงเทพ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๗-๑๕๙.
๙๕. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 'สังฆิโตวาท' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕ ภาค ๒*, หน้า ๑๖.
๙๖. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พระรัตนตรัย' ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕ ภาค ๑*, หน้า ๓๕.
๙๗. หอวชิรญาณ, อนุธรรมคดี เลขที่ ๖ ตู๋ ๑๒๑ ชื่อเรื่องพรหมจริยเทศนา.
๙๘. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.
๙๙. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปวราคามารโฆวาท*, (พิมพ์แจกสนองคุณในการปลงศพ นางจิว (แช่ลี) ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๕-๖.
๑๐๐. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ทิมขานโกกียุตตสูตร*, (พิมพ์แจกในการปลงศพ นางแดง ปราบผล ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๓.
๑๐๑. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ทาทิทยสูตร*, (พิมพ์แจกในการปลงศพพระประสิทธิ์สุดคุณ (แดง) วัดราชนัคคา ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๙-๑๐.
๑๐๒. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปวราคามารโฆวาท*, หน้า ๒-๔.
๑๐๓. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปวราคามารโฆวาท*, หน้า ๙.
๑๐๔. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *จักกวัตติสูตร*, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอกพระยาวิเศษสิงหนาท (ยี่ง จุลานนท์) เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๙) (กรุงเทพ : โรงพิมพ์เชิงกลี, ๒๔๖๙), หน้า ๑๒.
๑๐๕. สมเด็จพระสังฆราช (สา), *กถามรรคพิเศษ ๓ กัณฑ์*, (พิมพ์แจกในงานปลงศพ นางเชย อิงคะวัต วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗) (พระนคร : โรงพิมพ์ประเสริฐสมุด, ๒๔๗๗), หน้า ๒๖-๒๗.
๑๐๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระธรรมเทศนา*, (พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔), หน้า ๙๗.
๑๐๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.
๑๐๘. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *หนังสือสังคายนาพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์วชิรวิทย์บริษัท, ร.ศ. ๑๑๔), หน้า ๓๑.
๑๐๙. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อรรถศาสน์และธรรมวิจารณ์*, หน้า ๒๕.
๑๑๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *เบญจศีลและเบญจธรรม*, (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ร.ศ. ๑๒๒), หน้า ๒-๓.
๑๑๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อุปาสกะปฏิบัติ*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์เดลิเมส, ๒๔๕๗), หน้า ๑๑-๑๒.
๑๑๒. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธมามกะ*, (นายประเสริฐ สมิตะสิริ พิมพ์ถวายในงานฉลองสมณศักดิ์พระเทพกวี (ภา ภาณโก) เมื่อ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖) (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๖), หน้า ๒๔.

๑๑๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๘.

๑๑๔. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'พระรัตนตรัย' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๖๘.

๑๑๕. สมเด็จพระสังฆราช (สา), เทศนาธมมปฏิริยาณกถาและอหังคุเปกขากถา, หน้า ๖.

๑๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

๑๑๗. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๐.

๑๑๘. เรื่องเดียวกัน.

๑๑๙. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์ส่วนปรมัตตปฏิบัติและส่วนสังสารวัฏ, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, หน้า ๔๖-๗๓.

๑๒๐. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'นานาธรรมวิจารณ์' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๓๔.

๑๒๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

๑๒๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

๑๒๓. อดิ ๔ ได้แก่ อันทาคติ, โทสาคติ, โมหาคติ และภยาคติ.

๑๒๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

๑๒๕. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'คำสอนให้ผู้ปฏิบัติในทางที่ชอบ' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑, หน้า ๑๕-๑๗, 'พรหมจริยาเทศนา' หมวดธรรมคติ เลขที่ ๖ ตู้ ๑๒๑, และสมเด็จพระสังฆราช, กลามรรคพิเศษ ๓ กัณฑ์, หน้า ๒-๓.

๑๒๖. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'นานาธรรมวิจารณ์' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๒๖.

๑๒๗. 'คำประกาศเทศนาในงานฉลองยุคที่ ๓' หอสมุดวชิรญาณ หมู่ธรรมคติ เลขที่ ๕ ตู้ ๑๒๑.

๑๒๘. 'คำโคลงพระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่ทรงผนวชจนสวรรคต' หอสมุดวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุ เลขที่ ๒ ตู้ ๑๒๑.

๑๒๙. เรื่องเดียวกัน.

๑๓๐. เรื่องเดียวกัน.

๑๓๑. สมเด็จพระสังฆราช (สา), เทศนาสังคหวัตถุและเทวดาพลี, เทศนาพิเศษถวายในพระราชพิธีแจกเบี้ยหวัดในรัชกาลที่ ๔ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงประจักษ์โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาเกษในรัชกาลที่ ๔ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓), (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓), หน้า ๖-๗.

๑๓๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'นานาธรรมวิจารณ์' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๒๓.

๑๓๓. 'คำโคลงพระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่ทรงผนวชจนสวรรคต' หอสมุดวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุ เลขที่ ๒ ตู้ ๑๒๑ และสมเด็จพระสังฆราช (สา), เทศนาสังคหวัตถุและเทวดาพลี, หน้า ๖.

๑๓๔. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 'นานาธรรมวิจารณ์' ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

๑๓๕. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประทับแรมที่แก่งเสือป่าในวันถือน้ำเข้ากองที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๐, (พิมพ์ขึ้นโดยพระบรมราชโองการเพื่อจำแนกแก่สมาชิก
องเสือป่า) (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ร.ศ. ๑๓๐), หน้า ๗-๘.

๑๓๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์' *ธรรมคดี*, (มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปีแต่วันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา-
ชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔) (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๙๗.

๑๓๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๔.

๑๓๘. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์..., หน้า ๖.

๑๓๙. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์' *ธรรมคดี*, หน้า ๒๙๘.

๑๔๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระธรรมเทศนา*, หน้า ๙๖.

๑๔๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์' *ธรรมคดี*, หน้า ๒๙๘.

๑๔๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๕.

๑๔๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์' *ธรรมคดี*, หน้า ๓๐๐.

๑๔๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระธรรมเทศนา*, หน้า ๑๑๑-๑๒๕.

๑๔๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘, ๑๒๑.

๑๔๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์..., หน้า ๙.

๑๔๗. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 'อรรถศาสน์...' *ธรรมคดี*, หน้า ๑๑๐.

๑๔๘. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์..., หน้า ๗.

๑๔๙. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมคดี*, หน้า ๒๙๗.

๑๕๐. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *วรรณนาพระสูตร*, หน้า ๔๘ และ *ธรรมคดี*, หน้า ๒๙๕-๖.

๑๕๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมคดี*, หน้า ๒๙๙-๓๐๐.

๑๕๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๘.

๑๕๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์..., หน้า ๑๓.